

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

QULİYEV RÜFƏT MURADXAN OĞLU

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏŞĞULLUQ VƏ
İŞSİZLİYİN STATİSTİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:

06.04.06-Statistika

İxtisaslaşma:

Milli hesablar sistemi

Elmi rəhbər:

i.e.d., professor S.M.Yaqubov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.f.d.,prof. A.C.Məmmədov

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. S.M.Yaqubov

BAKİ-2014

MÜNDƏRİCAT

Giriş.	2
I Fəsil. Bazar münasibətləri şəraitində məşğulluq və işsizliyin statistik öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları.....	6
1.1. Məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsinin elmi-nəzəri əsasları.....	6
1.2. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri.....	16
II Fəsil . Azərbaycan Respublikasında əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin səviyyə və dinamikasının statistik qiymətləndirilməsi.....	24
2.1. Əmək bazatrını xarakterizə edən əsas statistik göstəricilər sistemi.....	24
2.2. Azərbaycanda əhalinin məşğulluq və işsizliyinin statistik qiymətləndirilməsi.....	35
2.3. Əhalinin məşğulluğu və işsizliyinin iqtisadi inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi.....	45
III FƏSİL Məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	50
3.1. Əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.	51
3.2. Əmək bazarında proseslərin dinamikasının proqnozlaşdırılması	61
Nəticə və təkliflər.	74
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində insan kapitalının rolunun yüksəlməsi, məşğulluq və işsizlik problemlərinə münasibətin köklü surətdə dəyişdirilməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, sosial - iqtisadi inkişaf sahələrində əldə edilməsi mümkün olan hər nə varsa, onların hamısı insanların malik olduğu əmək potensialının necə reallaşdırılmasından çox asılıdır. Bununla bərabər insan, onun əmək fəallığını müəyyən edən məcmu ictimai münasibətlərin ardıcıl surətdə təkrarlanmasının fəal subyekt kimi çıxış edir. Məhz bu, ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və elmi-texniki tərəqqinin əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsində insan amilinin aparıcı rolunu müəyyən edir. Ölkə iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi və bu proseslərdə insan amilinin aparıcı rol oynaması, ölkədə əhəlinin məşğulluq və işsizliyinin müxtəlif aspektlərinin statistik qiymətləndirilməsini aktuallaşdırır.

Beləliklə, bazar münasibətləri ölkədə əmək bazarının inkişafına təkan vermiş, ölkədə yaranmış məşğulluq və işsizlik problemlərinin həllini ön plana çəkmişdir. Bu problemlərin həlli və əhəlinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması əmək bazarında məşğulluq və işsizlik sahəsində baş verən proseslərin statistik qiymətləndirilməsini tələb edir. Dissertasiya işinin aktuallığı da məhz bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq əsaslandırılmışdır.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Azərbaycanda bazar münasibətləri şəraitində əmək bazarında məşğulluq və işsizlik problemlərinin öyrənilməsinə müxtəlif iqtisadçı alimlər öz tədqiqatlarında geniş yer vermişlər. Respublikamızın iqtisadçı alimlərindən Səmədzadə Z.Ə., Quliyev T.Ə., Muradov Ş.M., Əhmədov A.T., Yaqubov S.M., Cavadov R.C. və digərləri ölkəmizdə əmək ehtiyatlarından istifadə və əmək bazarının bir sıra mühüm problemlərinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan tədqiqat işləri aparmışlar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsi və bu

sahədə mövcud olan problemlərin həlli baxımından əsaslandırılmış təklif və tövsiyyələr formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- məşğulluq və işsizliyin səviyyə və dinamikasını statistik qiymətləndirmək;
- məşğulluq və işsizliyin nəticələrinin iqtisadi inkişafa təsirini statistik qiymətləndirmək;
- müasir mərhələdə əmək bazarı statistikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;
- müddətli dövrə əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhəlinin perspektiv sayının müəyyən etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın Respublikasında məşğulluq və işsizlik problemidir. Tədqiqatın predmetini əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin səviyyə və dinamikasının kəmiyyət tərəfinin statistik qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını xarici ölkələrin və respublikamızın iqtisadçı alimlərinin əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik, iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsinə dair tədqiqatları, dövlətin müvafiq qanunvericilik və digər hüquqi aktları təşkil edir. Tədqiqat işində müşahidə, qruplaşdırma, qrafik, müqayisə, korrelyasiya-regressiya, indeks və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Beynəlxalq Əmək təşkilatının, Dünya Bankı, elektron informasiya vasitələrinin və habelə ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin müəssisə və təşkilatlarının məlumatları və hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir dövrdə ölkədə mövcud olan əmək potensialından necə istifadə olunduğu statistik qiymətləndirilmişdir;
- ölkəmizdə əmək bazarını statistikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- əmək bazarında mövcud olan işsizliyin təbii səviyyədən artıq olmasının iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərməsi statistik qiymətləndirilmişdir;
- əmək qabiliyyətli əhalinin sayının dəyişilməsinin iqtisadi fəal əhalinin sayının dinamikasına təsiri müəyyənləşdirilmişdir;
- müddətli dövrə əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifinin artmasına birbaşa təsir göstərən əmək qabiliyyətli əhalinin ehtimal olunan sayı proqnozlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin materialları həm bütövlükdə ölkə səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı regionlar üzrə əmək bazarının konyukturasının öyrənilməsində və mühüm iqtisadi proqramların tərtib olunmasında praktiki əhəmiyyət kəsb edə bilər. Eyni zamanda tədqiqat işinin materiallarından iqtisad yönümlü ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində əmək bazarında baş verən hadisə və proseslərin öyrənilməsi işində tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, yeddi paragraf, nəticə və təkliflər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin həcmi 80 səhifədən ibarətdir.

I fəsil əmək bazarında məşğulluq və işsizlik problemlərinin nəzəri-metodoloji məsələlərinə həsr olunur. Ölkədə mövcud olan əmək resurslarından səmərəli istifadənin yollarını əsaslandırmaq üçün əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin elmi təhlili sistemli nəzəri cəhətdən öyrənilməlidir. Bu məsələlərin vacibliyi nəzərə alınaraq klassiklərin nəzəri baxışları I paragrafda xronoloji ardıcılıqla araşdırılır.

Əmək bazarının meydana gəlməsi məşğulluq və işsizlik sahəsində dövlətin siyasətinin dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. I fəslin II bölməsində ölkəmizdə iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətlərindən bəhs olunur.

Əmək bazarında məşğulluq və işsizlik sahəsində yaranmış problemlərin araşdırılması və düzgün qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək bazarını xarakterizə edən statistik göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması zəruridir.

İşin II fəslə əmək bazarının statistik tədqiqinə həsr edilmişdir. Bütünlükdə ölkə miqyasında və ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində əmək bazarının vəziyyətinin, işsizliyin səviyyəsinin dəyişilməsinin, məşğulluğa təsir edən amillərin, məşğul əhəlinin sayında baş verən dəyişikliklərin əsas meyllərinin aşkar olunmasını qiymətləndirmək və bu sahədə qısa və ya uzunmüddətli proqramların işlənilməsi və əmək bazarında baş verə biləcək proseslərin proqnozlaşdırılması nöqtəyindən əmək bazarının müasir vəziyyətinin statistik tədqiqi zəruridir. II fəslin 3-cü paragrafında məşğulluq və işsizlik sahəsində yaranmış vəziyyətin iqtisadi inkişafa təsiri, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının necə fərqlənməsi statistik tədqiqat nəticəsində qiymətləndirilir.

Dissertasiya işinin III fəslində əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması məsələləri araşdırılır. Aparılan tədqiqata əsasən əmək bazarında məşğulluq və işsizlik haqqında statistik məlumatların formalaşdırılması işində bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş olduğu ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsinin zəruri olduğu əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin sonuncu paragrafda rəsmi statistik məlumatlara əsasən əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəlinin sayının proqnozlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş statistik məlumatlar əsasında iqtisadi fəal əhəlinin sayı ilə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəlinin sayının dəyişilməsi arasında mövcud olan əlaqə və asılıq korrelyasiya metodundan istifadə etməklə araşdırılır.

İşin sonunda nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən təkliflər və tövsiyələr formalaşdırılır.

FƏSİL 1.BAZAR MÜNASIBƏTLƏRİ ŞƏRAITINDƏ MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLIYIN STATİSTİK ÖYRƏNİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsinin elmi-nəzəri əsasları

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda əmək bazarının tərkibi, təşkil olunma prinsipləri və fəaliyyət mexanizmi haqqında olduqca müxtəlif elmi mülahizə və baxışlar mövcuddur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, əmək bazarı ilə bağlı problemlər iqtisad elminin müxtəlif istiqamətləri ilə məşğul olan alimlər tərəfindən hərtərəfli araşdırılmış və müasir dövrdə öyrənilməkdədir. Əmək bazarının öyrənilməsinin nəzəri əsasları XVII əsrin əvvəllərində Adam Smit və David Rikardo tərəfindən qoyulmuşdur. Bu klassik iqtisadi nəzəriyyəçilər dəyər kateqoriyasını əməklə əlaqələndirən nəzəriyyənin əsaslarını yaratmışlar.

Adam Smit «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» adlı əsərində yazırdı ki, insanların fəaliyyət və istəkləri onların maraqları və şəxsi mənfəətləri ilə bağlıdır. Onun fikrincə, «Ayrıca götürülmüş heç bir, fərd bütün cəmiyyətin mənafeyinə kömək etməyə cəhd göstərmir və yalnız özünün şəxsi mənfəəti barədə fikirləşir və bir çox başqa məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələdə də «görünməyən əl» onu elə nəticələrə gətirib çıxarır ki, həmin fərd bu nəticələrə əsla can atmır» [35,s.123]. Adam Smitin mülahizələrini yekunlaşdıraraq onu söyləmək olar ki, o əməyin dəyər nəzəriyyəsi ideyasını yaratmağa haqlıdır, çünki bütün sərvətlərin mənbəyi bu və ya digər formada əməkdir. Lakin alimin sərvətin artırılmasında qənaətcilliyin rolu fikirləri özünü doğrultmur. Belə ki, ifrat dərəcədə qənaətcillik cəmiyyət üçün zərərliyə. Belə qənaətcillik istehsalın azalmasına və sonda işsizliyin artmasına səbəb ola bilər.

Bu nəzəriyyənin digər nümayəndəsi David Rikardoya görə əmtəənin mübadilə dəyəri onun istehsalına sərf edilmiş əməklə mütənasibdir. D.Rikardo işçilərin aldığı əmək haqqı ilə sahibkarların əldə etdikləri mənfəət arasında asılı-

lıq tərs mütənasib olduğunu əsaslandırır. Onun fikrincə bazar münasibətlərinə əsaslanan kapitalizm sistemi ən səmərəli təsərrüfatçılıq sistemidir [25, s.126].

Klassiklərin fikrincə bazar sistemi ehtiyatlardan, o cümlədən işçi qüvvəsi ehtiyatlarından tam istifadə olunmasını təmin etməyə qadirdir. Tam məşğulluq bazar iqtisadiyyatı üçün normal haldır.

Klassik iqtisadçılar özlərinin belə bir müddəasını da əsaslandırırlar ki, tam məşğulluq – bazar təsərrüfatı üçün normal haldır. Qiymətlərin və əmək haqqının nisbətindəki çeviklik faktına istinad edərək, onlar belə hesab edirlər ki, yığım nəticəsində alış xərcləri azaldıqda istehsalın həcmi və məşğulluq göstəriciləri ilə bərabər, qiymətlər də azalır... Bu halda sahibkarlar əmək haqqının səviyyəsini azaldacaqlar. İşçilər isə işsizlər tərəfindən rəqabəti nəzərə alaraq, bu vəziyyətlə razılaşmağa məcbur olurlar. Başqa malların qiymətinin azaldılması da buna şərait yaradır [12, s.364].

Beləliklə, klassik iqtisadçılar bu nəticəyə gəlirdilər ki, məcburi işsizlik mümkün deyil. Bazar tənzimlənməsinə xas olan faiz dərəcələri və qiymətlərlə əmək haqqı arasında nisbətənin çevik dəyişməsi kimi vasitələr tam məşğulluğu qoruyub saxlamağa imkan verir. Bu halda dövlətin işə müdaxilə etməsi nəinki gərəksiz, hətta zərərli olur.

XIX əsrin axırlarında klassiklərin davamçılarından olan Alfred Marşalın bazar qiyməti, sahibkarlıq, istehlakçının davranışı və başqa məsələlər barədə irəli sürdüyü nəzəri müddəalar müasir dövrdə də aktuallığını itirməmişdir. Onun fikrincə, əmək haqqının və rentanın faiz səviyyəsi bir sıra başqa amillərlə yanaşı, həm də istehsalın təşkilindən, sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlu olmasından, istehsalat rəhbərinin fərdi qabiliyyətindən asılıdır [12.s.41].

O dövrün digər məşhur iqtisadçı alimi Artur Piquinun mülahizələrinə görə məşğulluğun həcmi müəyyən edən digər amil, əməyə real tələbatdır. Onun qənaətinə görə müzdli işçilər arasında tam sərbəst rəqabət yarandıqda və əmək tamamilə mobil olduqda işçilərin təkid etdikləri real əmək haqqı dərəcələri ilə əməyə tələb funksiyası arasında əlaqənin xarakteri çox sadə olacaqdır. Əmək haqqı dərəcələri ilə əməyə tələb arasında elə münasibətlər yaratmağa cəhd

göstəriləcəkdir ki, hamı məşğul olsun. «Könüllü işsizlik nəzəriyyəsi»nə əsasən fəhlələr tələblə təklifin real nisbəti nəticəsində bazarda yaranmış normal əmək haqqı müqabilində işləməyə razılıq verməməklə özlərini könüllü olaraq işsizliyə məhkum edirlər [28, s.161].

Bu nəzəriyyənin digər nümayəndəsi Martin Veytsmanın fikrincə, işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artırılması üçün əsas tədbir əmək haqqının çevikliyini artırmaqdan ibarət olmalıdır [27, s.164].

Görkəmli iqtisadçı K. Marksın iqtisadi təlimində məşğulluq nəzəriyyəsi üç əsas müddəyə əsaslanır:

- izafi dəyər nəzəriyyəsi;
- kapitalın üzvi quruluşunun artması nəzəriyyəsi;
- əhali artımı qanunu.

Nisbi əhali artıqlığının müxtəlif formalarından bəhs edərkən Marks yazırdı ki, əhali artıqlığı həmişə üç formada təzahür edir: keçici, gizli və durğunlaşmış. Birinci formaya misal olaraq o, fəhlələrin gah kütləvi şəkildə işdən kənarlaşdırılması, gah da yenə kütləvi şəkildə işə cəlb edilməsi hallarını qeyd edir. Bu vəziyyətdə əhalinin ümumi sayı ilə müqayisədə məşğul əhalinin sayı və ictimai istehsalın ümumi artımı ilə müqayisədə, məşğul əhalinin sayı artdığına baxmayaraq istehsalın miqyası ilə müqayisədə bu nisbət daim azalır. Əhali artıqlığının gizli formasına misal kimi Marks, kənd təsərrüfatındakı vəziyyəti nəzərdən keçirir. Burada işçilər zahirən məşğuldur, lakin bu məşğulluq heç də tam deyildir və imkan yaranan kimi onlar işsizlərə çevrilirlər. Durğunlaşmış işsizlik dedikdə, o, məşğulluq son dərəcə qeyri-müntəzəm və ya uzun müddət heç bir məşğuliyyət tapmayan işçilərin mövcud olması halını nəzərdə tutur. İşsizliyin bu forması lümpen-proletariatın, avaraların, cinayətkarların və heç bir sinfə aid olmayan digər elementlərin yaranmasına səbəb olur[28,s.251].

Dünya təcrübəsi sübut etmişdir ki, əksər ölkələrdə durğunlaşmış işsizliyin xüsusi çəkisi xeyli yüksəkdir və ən çox narahatıq doğuran da budur.

XX əsrin ən görkəmli iqtisadçısı Con Meynard Keyns və onun davamçıları iddia edirlər ki, bazar iqtisadiyyatında tam məşğulluğa zəmanət verən heç bir

mexanizm yoxdur, işsizliyin və investisiyanın səbəbləri xarici amillərlə deyil, öz-özünü tənzimləməyən və tənzimləyə bilməyəcək iqtisadi sistemin mahiyyəti ilə bağlıdır.

M.Keyns A.Piqunun müddəalarını təhlil edərək yazırdı ki, pul şəklində əmək haqının azaldılmasının məşğulluğa necə təsir edəcəyi sualına klassik nəzəriyyə əsla cavab verə bilmir, çünki klassik nəzəriyyənin bu hal üçün yararlı təhlil metodu yoxdur. Alim təklifin tələbdən doğması barədə klassiklərin iddialarını qəbul etmir və təkliflə tələbin eyni olmaması mövqeyindən çıxış edirdi. O, bildirirdi ki, istehsalın həcmi və millətin rifahı yalnız səmərəli tələb səviyyəsində yüksəlir. Tələb lazımınca səmərəli olmadıqda isə istehsal güclərindən tam istifadə edilmir, istehsalın artım sürəti aşağı düşür, böhran və işsizlik yaranır. Dövlət tələbin ümumi həcminə təsir göstərməklə, işsizliyin azalmasına şərait yaradır [31].

Məşğulluq problemini həm işçilərin, həm də sahibkarların mövqeyindən nəzərdən keçirən Keyns belə hesab edirdi ki, məşğulluğun sahibkarlar tərəfindən müəyyən edilən səviyyəsi indiki və gələcəkdəki mənfəətin həcmi maksimum qiymətlə çatdırmaq cəhdlərinin təsiri altında müəyyənləşir. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin Keys tərəfindən müəyyən edilmiş mexanizmi belədir: «Bizim son məqsədimiz-yaşadığımız real sistemdə elə dəyişənlər seçməkdən ibarətdir ki, mərkəzi hakimiyyət orqanları həmin dəyişənlərə nəzarət və onları idarə edə bilsinlər» [50]. Onun təklif etdiyi əsas mexanizm büdcə-vergi siyasəti, yaxud fiksəl siyasət adlanır. Bu siyasətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət büdcəsindən və vergitutmadan istifadə edilir. Məcmu tələbatı artırmaq və işsizliyi azaltmaq üçün dövlət məsrəflərinin artırılmasını, yaxud vergilərin azaldılmasını, ya da bu vasitələrin hər ikisindən istifadə edilməsini nəzərdə tutan stimullaşdırıcı fiskal siyasət yeritməlidir. Bu halda dövlət vəsaitləri sosial ödəmə və güzəştlərin artırılması, yeni iş yerləri yaradılmasının subsidiyalaşdırılması, ictimai işlərin təşkili və s. məqsədlərə yönəldilir. Vergilərin azaldılması investisiya fəaliyyətinə və istehsalın inkişaf etdirilməsinə sahibkarların marağını artırır.

C.M.Keyns araşdırmalarında qeyd edirdi ki, indiki vəziyyətdə beynəlxalq ticarət-ixracı artırmaq və idxalı məhdudlaşdırmaq yolu ilə ölkə daxilində məşğulluq səviyyəsini qoruyub saxlamaq üçün hədəf cəhddən başqa bir şey deyil və həta bu cür cəhdlər uğurlu olduqda da işsizlik problemi ən zəif qonşunun üzərinə düşür. Lakin əgər xalqlar daxili siyasətin köməyi ilə özlərinin tam məşğulluğunu təmin etməyi öyrənsələr, beynəlxalq ticarətin rolu bundan ibarət olmazdı [20].

Keynsin nəzəriyyəsinin, xüsusən onun təklif etdiyi büdcə və vergi siyasətinin müəyyən zəif cəhətləri də vardır. Onun əlehdaqları, xüsusən mənitaristlər Kens nəzəriyyəsinin zəif cəhətlərini tənqid edirlər. Onların fikrincə, fiksəl siyasət nəticəsində yaranan büdcə kəsiri üzündən, dövlət əhalidən borc pul almağa və faiz dərəcəsini artırmağa məcbur olur. Nəticədə özəl əmtəə istehsalçılarının, xüsusən xırda və orta istehsalçılarının çoxu sıradan çıxır, istehsal və xidmətlər sahəsində geriləmə yaranır, məşğulluq göstəriciləri azalır. Keynsçilər bunu inkar etmirlər, lakin onların fikrincə bu amil çox ciddi təsirə malik ola bilməz.

M.Keynsin iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməi ideyasının əsaslandırılması kapitalist ölkələrində iqtisadiyyatın daha sabit inkişafına, həmin ölkələr də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, işsizliyin azaldılmasına və məşğulluğun artmasına, sosial ödəmələrin və güzəştlərin əhatə dairəsini genişləndirməyə, sosial münasibətlərin daha asan yolla aradan qaldırılmasına şərait yaradırdı.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdən 70-ci illərə qədər kapitalist ölkələrinin inkişafı M.Keynsin nəzəriyyəsinin müddəalarının doğruluğunu təsdiq edirdi. Bu dövürlərdə iqtisadiyyatda işsizlik və inflyasiya hallarının birgə müşahidə edilməsi çox nadir hadisə idi. 70-ci illərdə dünyada iqtisadi inkişafın gedişi yüksək inflyasiyaya gətirib çıxartmışdı. Bu dövrdə İngilis iqtisadçısı A.Fillips inflyasiya ilə işsizlik arasında asılılığın tərs mütənasib olduğunu qeyd edirdi. Onun fikrincə inflyasiya artıqca işsizlik səviyyəsi azalır, və əksinə inflyasiya azaldıqca işsizlik səviyyəsi artır[25,s.274].

Digər tərəfdən inflyasiya məsrəflərin artması ilə əlaqədar olduqda, inflyasiya ilə işsizlik arasındakı asılılıq başqa cür olacaqdır. Xərclər artdıqca qiymətlər də artacaq və məcmu tələbatın müəyyən səviyyəsində məhsul istehsalının real

həcmi azalacaq, işsizlik isə artacaqdır. 70-80-ci illərdə OPEK-in qərarına əsasən neftin qiymətinin artırılması həm istehsal xərclərinin, həm də işsizliyin artmasına səbəb olmuşdur. Belə olan halda Fillips əyrisinin həqiqətə uyğun olması şübhə doğururdu. Qərb iqtisadçılarının əksəriyyətinin fikrincə, inflyasiya ilə işsizlik arasında tərs mütənəsb asılılıq yalnız qısa dövrdə mümkündür, uzunmüddətli dövr üçün isə bu cür asılılığın qüvvədə qalması ehtimalı cüzdür.

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində işsizlik və qiymətlərin artması prosesləri birlikdə təzahür etməyə başladı. Staqflyasiya deyilən problem Fillips əyrisinin işsizlik və inflyasiya arasındakı real münasibətin düzgün əks etdirmədiyini aşkar edirdi. Staqflyasiya vəziyyəti yaranandan sonra hamı etiraf etməli oldu ki, işsizliyə və inflyasiyaya qarşı mübarizə M.Keynsin və onun davamçılarının təsəvvür etdiklərindən daha mürəkkəb problem imis. Bu dövrdə klassik mövqelərə əsaslanan və Keynsçiliyə qarşı çıxan «monetarist», «səmərənin gözlənməsi nəzəriyyəsi», «institusionalizm» və «təklif iqtisadiyyatı» konsepsiyaları yaranmışdı.

Təklif iqtisadiyyatı konsepsiyasının tərəfdarlarının fikrincə, məcmu təklifi, istehsalın inkişafını və məşğulluğu stimullaşdırmaq lazımdır. İnflyasiya və işsizlik amillərinin kəskin təzahür etdiyi bir şəraitdə ifadə edilmiş bu konsepsiya, istehsal xərclərinin və vergilərin azaldılmasına fəal təsir göstərməyi nəzərdə tutur. Bu elmi cərəyanın nümayəndələrindən olan Lafferin fikrincə vergilərin bütün növlərini azaltmaq, progressiv vergitutma sistemindən imtina etmək lazımdır. Onlara görə M.Keynsin fiskal siyasəti vergilərin məcmu təklifə təsirini nəzərə almaq iqtidarında deyildir. Vergi dərəcələri azaldılanda istehsalın və gəlirlərin artması hesabına vergi mədaxili hətta əvvəlkindən də çox ola bilər. Bu konsepsiyanın nümayəndələrinin fikrincə gəlir vergisinin azaldılması işçilərin əlavə qazanc əldə etmək səylərini artırır, onlarda işə stimül güclənir, işçi qüvvəsinə tələbat artır. Onlar progressiv vergitutma sistemindən imtina edilməsini tələb edirlər, çünki texniki yeniliklərin tətbiq edilməsi, istehsalın yeniləşdirilməsi və genişləndirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması məhz yüksək gəlir əldə edən şəxslərin sayəsində təmin edilir. Lakin vergilərin azaldılması büdcənin mədaxil hissəsinin də

azalmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də sosial proqramları məhdudlaşdırmaq, dövlət aparatında ixtisar aparmaq, sənaye müəssisələrinin subsidiyalaşdırılması və infrastrukturun inkişafı üçün xərcləri azaltmaq və sair tədbirlər həyata keçirmək təklif olunur [14,s.177].

İnstitusionalizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndələrindən biri C. Helbreytin fikrincə iqtisadiyyatın bazar sisteminə aid hissəsini müəyyən dərəcədə əks etdirən neoklassik nəzəriyyə öz həlledici rolunu itirmişdir. Çünki «planlaşdırıcı sistem»ə daxil olan firmalar bazarın və dövlətin təsirini heç də passiv qəbul etmirlər. İri korporasiyalar öz iradələrini cəmiyyətə zorla qəbul etdirmək, qiymətləri müəyyən etmək, istehlakçılara təsir göstərmək, işçi qüvvəsi sahəsində öz siyasətini təşkil etmək imkanına malikdirlər. Bu halda bazardan bir vasitə kimi istifadə edilir. Bu konsepsiyasının tərəfdarları sosial proqramların genişləndirilməsini təklif edirlər. Onlar hesab edirlər ki, dövlət ekologiya, təhsil və təbabət kimi sahələri öz himayəsinə götürməlidir. Məşğulluğa sosial zəmanət məsələsi əmək haqqının səviyyəsi məsələsindən daha böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər, işsizlik problemi isə ən əvvəl struktur tarazlığın pozulması probleminə çevrilir [12, s.127].

İnsanların səmərəli davranışını çıxış nöqtəsi hesab edən R.Lyukes, T.Sarcent və N.Holles kimi iqtisadçılar «səmərənin gözlənməsi nəzəriyyəsi» cərəyanını təmsil edirlər. Bazarın səmərəli subyektləri olan istehlakçılar və sahibkarlar mövcud informasiyadan istifadə edərkən, onlar iqtisadiyyatın necə fəaliyyət göstərdiyini başa düşür, bu sahədə gözlənilən dəyişikliklərin nəticələrini qabaqcadan hiss edir və öz mənafeələrinə müvafiq qərarlar qəbul edirlər. Qiymətlərin və əmək haqqını artırılması və azaldılması çevik surətdə baş verir. Bu amillər əmək bazarında müəyyən tarazlıq yaranmasını təmin edir, bundan əlavə, işçi qüvvəsini alanlar da, onu satanlar da öz hərəkətlərini səmərəli təşkil edir və gözlənilən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, özlərindən ötrü ən məqbul davranış xətti seçirlər [28,s.183]. Bu nəzəriyyənin müsbət cəhəti onun mikroiqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanmasıdır.

Bazar təsərrüfatının yüksək dayanıqlığa və rəqabət qabiliyyətinə malik olmasını öz konsepsiyalarının əsası hesab edən monetaristlər dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsinin tam əleyhinədirlər. Onların fikrincə, inflyasiyanın, işsizliyin və iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyinin əsas səbəbi dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi ilə bağlıdır.

Monetarizmin banisi M.Fridmen iqtisadiyyatın əsas tənzimləyicisinin «pul» olduğunu iddia edir və ölkədə mövcud iqtisadi vəziyyətdən və konyunktur şəraitindən asılı olmayaraq, pul emissiyasını sabit saxlamağı təklif edir. Monetaristlər belə hesab edirdilər ki, sərbəst istehsal gücləri və işçi qüvvəsi mövcud olduqda pul kütləsinin artması istehsalın artmasına səbəb olacaqdır. Mövcud istehsal güclərindən tam istifadə edilməsi halında qiymətlərin artması baş verir [21,s.61]. Bu konsepsiyanın digər mühüm müddəası uzunmüddətli pul siyasəti yeridilməsi ilə bağlıdır. Çünki pul kütləsinin dəyişməsi iqtisadiyyata dərhal deyil, müəyyən müddətdən sonra təsir göstərir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesində həm bazarın, həm də dövlətin imkanlarından eyni zamanda və əlaqəli şəkildə istifadə etməyin zəruri olması nəticəsində Neoklassik sintez məktəbi yaranmışdır. Bu məktəbin banisi P. Samuelson qeyd edir ki, azad ölkələrin hökumətləri və mərkəzi bankları sübut etmişlər ki, onlar fiskal siyasətin və pul-kredit siyasətinin köməyi ilə milli gəlirin və məşğulluğun müəyyənəddici amillərinə təsir göstərə bilirlər.

Neoklassik sintezin digər nümayəndələri Kempbell R.Makkonnell və Stenli L. Bryunun klassik və neoklassik, keynsçi, eləcə də səmərənin gözlənməsi nəzəriyyələrini ətraflı və dəqiq şərh etmişlər. Onların keynsçilərlə monetaristlərin mübahisəsi çox müxtəlif istiqamətlərin tərəfdarları olan iqtisadçıları məcbur etmişdir ki, makroiqtisadi nəzəriyyənin bir sıra fundamental istiqamətlərinin mahiyyətini yenidən qiymətləndirsinlər və bu yolla çox mühüm kompromis əldə edilsin. İqtisadçılar fiskal və pul-kredit siyasətlərin əlaqələndirilməsi zərurətini dərk etmişlər. Bundan əlavə hazırda bütün istiqamətləri təmsil edən iqtisadçılar həm məcmu tələbin, həm də məcmu təklifin təhlil edilməsinə böyük əhəmiyyət verirlər. Səmərənin gözlənməsi nəzəriyyəsinin tərəfdarları makro və mikro iqtisa-

di siyasət arasındakı əlaqələrin dəyişməsinə iqtisadiyyatın göstərə biləcəyi təsirə xüsusi diqqət yetirirlər. Neoklassik sintezçilərin fikrincə, «Monetarizm» və «səmərinin gözlənməsi» nəzəriyyələri siyasətə güclü təsir göstərsələr də, ümumi qəbul edilmiş prinsiplər keynsçilərə məxsusdur[25,s.366].

Deməli, makroiqtisadi siyasətin bu və ya digər aspektlərini tədqiq edən iqtisadi konsepsiyaların araşdırılması sosial-iqtisadi proseslərdə əmək bazarının əhəmiyyətli rol oynadığını göstərdi.

Əmək bazarı - bazar iqtisadiyyatının çox mürəkkəb tərkib hissəsidir. Məhsul bazarlarından fərqli olaraq o, cəmiyyətin sosial-iqtisadi təzahürlərini daha çox əks etdirir. Ona bir sıra müxtəlif amillər təsir edir. Bunun nəticəsidir ki, inkişaf etmiş ölkələrdəki və Azərbaycanda formalaşmaqda olan əmək bazarları arasında olduqca böyük fərq var.

İqtisadi nəzəriyyədə işçi qüvvəsi insanın malik olduğu və onlar tərəfindən maddi və mənəvi rifah üçün istifadə olunan fiziki və zehni qabiliyyətin məcmuyunu kimi başa düşülür. İşçi qüvvəsinin daşıyıcısı insandır. İşçi qüvvəsi yalnız cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvəsi olan işçinin şəxsində mövcuddur.

Müasir insan bir çox qabiliyyətlərə malikdir. Çox vaxt insanın iki-üç və daha çox ixtisası olduğu halda konkret əmək prosesində həmin ixtisasların yalnız bir qismindən istifadə edilir.

Sosial-əmək münasibətlərinin xarakterini düzgün anlamaq üçün həyatın zəruri şərti sayılan əməyin özünə xas olan mühüm cəhətlərini aşkar etmək və hərtərəfli araşdırmaq lazımdır.

Qeyd olunduğu kimi əmək-məqsədyönlü fəaliyyətdir. Bu tərif əməyin ən mühüm xarakteristikarından biridir. Əmək dəyər, o cümlədən kapitalist sinfinin mənimsədiyi izafi dəyər (mənfəət) yaradır. Əməyin özünün isə dəyəri yoxdur. Marksistlər əməyin ən mühüm xassəsini bu formada izah edirlər. Əmək (əməyin mülkiyyətçisi)-istehsal vasitələri (kapital) və torpaq ilə birlikdə istehsalın mühüm amillərindən biridir. Onlar hamısı birlikdə dəyər yaradır və bu amillərdən hər biri əmtəə istehsalına (və həmin əmtəənin dəyərinin istehsalına) verdiyi tövsiyəyə müvafiq olaraq yaranan dəyərlərdən pay alır [21,s.187].

Məqsədyönlü fəaliyyət prosesi olan əmək nəticəsində yeni əmtəə və onun tərkib hissələri-əmtəənin dəyəri və istehlak dəyəri yaranır. Dəyər yaranması prosesində digər istehsal amilləri də iştirak edir. İstehsal amili olaraq əmək istehsal edilən əmtəənin dəyərinin bir hissəsinin işçi tərəfindən mənimsənməsinin faktiki əsasını yaradır və bu mənimsənmənin hüquqi əsasını qoruyub saxlayır. Yəni, işçi qüvvəsinin mülkiyyətçisi əmək prosesində də həmin qüvvənin sahibi olaraq qalır, o yalnız həmin dövrdə bu qüvvədən istifadə hüququnu özgəninkiləşdirmiş olur. Mənimsəmə üçün konkret əsas işçi qüvvəsinin əmək qabiliyyətli hissəsinin sərf edilməsi bərpa olunmalı və deməli mükafatlandırılmalıdır, ödənilməlidir.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz əmək özü üç funksiyanı daşıyır. Əvvələ o, əmək ehtiyatlarının bütün qabiliyyətlərindən maddi və mənəvi istehsal prosesində istifadə ediləcək və ya artıq istifadə edilməkdə olan qabiliyyətləri seçmək meyarıdır. İkincisi, məqsədyönlü fəaliyyət prosesi olan əmək istehlak dəyərindən və dəyərdən ibarət olan əmtəə yaradır. Üçüncüsü, istehsal amili olmaq etibarilə əmək işçinin yaratdığı dəyərin bir qismini və ya əmtəənin satılmasından əldə edilən gəlirin fəaliyyətdə olan işçi qüvvəsinin (əməyin) dəyəri (və ya qiyməti) həcmində hissəsini mənimsəmək hüququnu təmin edir. Deməli, mizdlu işçi qüvvəsindən istifadə edilməsinin şərtləri baxamından «əmək bazarı» termini müvafiq münasibətlər kompleksinin mahiyyətini daha dəqiq və adekvat əks etdirir. Həmin münasibətlər kompleksinə işçi qüvvəsi ilə bağlı tələb və təklif, əməyin qiyməti, aylıq əmək haqqı, iş vaxtının müddəti, ödənişli məzuniyyətin müddəti, iş vaxtından əlavə vaxtda görülmüş işlərin ödənilməsi, işsizliyə görə müavinət, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və digər analogi münasibətlər daxildir. Buna görə də həmin münasibətlər kompleksini işçi qüvvəsi bazarı və ya əmək ehtiyatları bazarı deyil, məhz əmək bazarı adlandırmaq olar. Əmək bazarı təkcə sosial-əmək münasibətləri kompleksini ifadə edən iqtisadi kateqoriya deyil, həm də tarixən formalaşmış spesifik özünü tənzimləmə mexanizmidir. Bu mexanizm əməyin qiyməti şəklində daxil olan informasiya əsasında müəyyən sosial-əmək münasibətlərini gerçəkləşdirir, əməkçilər, sahibkar-

lar və dövlət arasında mənafehlərin tarazlığının yaranmasına və bu tarazlığa riayət olunmasına kömək edir.

1.2. İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri

Bazar münasibətləri şəraitində işsizliyin meydana gəlməsi ilə əlaqədar ölkəmizdə məşğulluq problemi ən aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi hər bir dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas hissələrindən biridir.

1991-ci ildən etibarən ölkəmiz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Planlı iqtisadi təsərrüfat sistemindən tədricən yeni bazar münasibətlərinə keçid prosesi başlanmışdır. Bununla əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın qeyri-təkmil olması nəticəsində mövcud olan problemlər kəskinləşmiş və yeniləri də əlavə olunmuşdur. Əsas problemlərdən biri kimi məşğulluq və işsizlik problemləri yaranmışdır.

Məşğulluq probleminin həll edilməsi işində demək olar ki, keçmiş postsovet respublikalarının əksəriyyəti eyni çətinliklərlə qarşılaşmalı oldular. Yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, cəmiyyətin demokratikləşməsi əhəlinin məşğulluğunun təmin olunması sahəsində yeni tənzimləmə qaydalarını tələb edirdi.

İqtisadi böhran dövrünü yaşamış dünya ölkələrinin işsizliklə mübarizə təcrübəsinin hərtərəfli öyrənilməsi və məqbul metodların tətbiq olunması yolu ilə ölkənin məşğulluq siyasətinin təkmilləşdirilməsinə və əhəlinin məşğulluğunun tənzimlənməsinin optimal mexanizminin yaradılmasına nail olmaq mümkündür. Bu baxımdan əmək münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazasının bazarın tələbləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda bəyan olunur ki, ölkə vətəndaşları istehsalçı və yaradıcı əməyə öz bacarıqlarını tətbiq etməkdə

müstəsna hüquqa malikdirlər və qaqunla qadağan edilməmiş istənilən fəaliyyəti həyata keçirə bilirlər.

Dünya təcrübəsində məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində tənzimləmə vasitələrin seçilməsinin iki variantı mövcuddur: aktiv və passiv.

Əmək bazarında aktiv məşğulluq siyasəti aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- işsizliyin səviyyəsinin azaldılması məqsədi ilə dövlət tərəfindən hüquqi, təşkilati və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- iş axtaran şəxslərin yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması;
- iş yerlərinin axtarılmasının və seçilməsinin aktiv həyata keçirilməsi;
- məşğulluq orqanlarının aktiv fəaliyyəti hesabına işə düzəltmə;
- yeni iş yerlərinin yaradılmasının maliyyələşdirilməsi;
- ictimai işlər sistemi vasitəsi ilə yeni iş yerlərinin yaradılması;
- işçilərin ixtisasının qarşısının alınması məqsədi ilə mövcud iş yerlərinin saxlanması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Əmək bazarında passiv tənzimləmə əsasən işsizlərə maddi yardım sisteminin qaydaya salınması, işçi qüvvəsi təklifinin məhdudlaşdırılması istiqamətində tədbirlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Passiv məşğulluq siyasəti əsasən işsizliyin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasını təmin edir. Belə siyasət dövlət tərəfindən işsizliyə görə müavinət ödənilməsini, işsizlik müddəti başa çatdıqdan sonra sosial müavinətlərin və eyni zamanda işsiz şəxslərin himayəsində olanlara ödənişlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Passiv tənzimləmə dövlət məşğulluq xidməti orqanları vasitəsilə iş yerlərinin seçilməsi üzrə xidmətlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə işsizlər ordusunun sayının azaldılmasına xidmət edir. Məşğulluğun tənzimlənməsi sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu problemin həlli ÜDM-in nəzərə çarpan hissəsi qədər xərclər tələb edir.

İlk baxışdan hər iki siyasət cari dövlət xərcləri nöqtəyi nəzərindən qənaətbəxşdir. Lakin iqtisadi artımın passiv gözləmə taktikası özünü yalnız

bütünlükdə əmək bazarının və işçi qüvvəsinin yüksək çevikliyi şərtində doğrulda bilər. Bu halda iqtisadi perspektivdə sərbəst qaydada işə düzəlmə imkanları yüksəkdir. Əks halda passiv siyasətin tənzimləyiciləri əmək bazarında zəif olar və yalnız mövcud vəziyyəti pisləşdirə bilər.

Aktiv dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi əmək bazarında mövcud vəziyyət və onun inkişafının proqnozundan aslı olaraq dövlət və regional məşğulluq proqramlarının işlənməsi və həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi strukturların yenidən qurulması əmək bazarının formalaşmasına təsir göstərən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə məşğulluğun ümumi quruluşunda baş verən uzunmüddətli dəyişikliklər diqqəti cəlb edir. Belə ki, məşğul olanların ümumi sayında sənayenin payı azalmış, kənd təsərrüfatı və xidmət sahəsinin payı isə çoxalmışdır. Bununla yanaşı iqtisadiyyatın xidmət bölməsində şəxsi xidmətin payı azalır və maliyyə xidmətlərinin payı artır.

Bazar iqtisadiyyatı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sosial- iqtisadi və siyasi quruluşun, mədəni ənənələrin xüsusiyyətlərindən aslı olaraq məşğulluq siyasəti, ölkədən-ölkəyə iqtisadiyyatın inkişafından və əmək bazarının vəziyyətindən aslı olaraq dəyişir. Bütün bu qeyd olunanlar Dövlət Məşğulluq Siyasətinin(DMS) həyata keçirilməsi üçün məşğulluq proqramının işlənilməsinin və təkmilləşdirilməsinin zəruri olduğunu göstərir.

Məşğulluq haqqında mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında əhəlinin məşğulluğunun tənzimlənməsini nəzərdə tutan dövlət siyasəti aşağıdakı məsələlərin həllinə istiqamətlənmişdir:

- əmək fəaliyyəti üçün insan resurslarının inkişafı;
- mənsubiyyət amillərindən (cins, milliyət, din və s.) aslı olmayaraq bütün vətəndaşlara əmək və məşğulluğu sərbəst seçmək hüququnun həyata keçirilməsində bərabər imkanların yaradılması;
- vətəndaşlara qanunvericilik çərçivəsində sahibkarlığın inkişafı üçün köməklik göstərilməsi;

- fəaliyyət növünün və məşğulluğun seçilməsində vətəndaşların öz iradəsini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaradılması;
- işsizlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi;
- işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlara köməklik göstərilməsi məqsədi ilə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- məşğulluq sahəsində fəaliyyətin iqtisadi və sosial siyasətin digər istiqamətləri ilə ələqələndirilməsi;
- əlavə iş yeri yaradan işəgötürənlərin müxtəlif vasitələrlə həvəsləndirilməsi;
- məşğulluq proqramının həyata keçirilməsində dövlət orqanlarının, həmkarlar ittifaqlarının, işəgötürənlərin birliklərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin olunması;
- ölkə vətəndaşlarının ölkənin hüdudlarından kənarda və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanun çərçivəsində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına şərait yaradılması;
- beynəlxalq əmək normalarına riayət olunması.

Ölkə səviyyəsində məşğulluq siyasəti əmək bazarının subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən hüquqi, iqtisadi və təşkilati tədbirlər məcmusunun müəyyən olunmasını özündə əks etdirir. Bundan əlavə məşğulluq sahəsində bazar münasibətlərinə keçidin sosial-iqtisadi nəticələrinin yol verilən miqyasının müəyyən olunması zərurət kəsb edir. Bu baxımdan aşağıdakılar müəyyən olunur:

- işsizliyin davam etmə müddətinin yol verilən həddi;
- sosial cəhətdən müdafiə olunmayan əhali qrupları üzrə işə qəbulun kvotası və həvəsləndirmənin miqdarı;
- müavinətlərin ödənilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin minimum yol verilən həcmi;
- işsizlərin məqsədyönlü yenidən hazırlanması, ictimai işlərin təşkili.

Məşğulluq proqramlarının işlənməsi və həyata keçirilməsində əsas aparıcı rol məşğulluq xidməti orqanları oynamalıdır. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünü

idarə etmə orqanları ilə yanaşı məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində qeyri-hökumət orqanları da iştirak edə bilirlər.

Məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində razılaşdırılmış qərarların hazırlanmasında həmkarlar ittifaqının, işəgötürənlər birliklərinin, əlaqədar dövlət hakimiyyəti orqanlarının, ictimai birliklərin nümayəndələri birgə iştirak edə bilirlər.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar Təşkilatının Milli Konfederasiyası arasında 2001-ci ildə baş kollektiv saziş imzalanmışdır.

Məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rolunu işəgötürənlər oynayır. Məşğulluq haqqında ölkə qanunvericiliyinə əsasən əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində işəgötürənlər aşağıdakı əsaslarla köməklik göstərirlər:

- əmək münasibətlərini tənzimləyən əmək müqavilələrinin şərtlərinə əməl edilməsi;
- kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- işçilərin peşə hazırlığı, yenidən hazırlanması və ixtisasının artırılması üçün şərait yaradılması;
- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin müəyyən olunmuş qaydada işlə təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq haqqında qanunvericiliyinə uyğun olaraq ölkədə fəaliyyət göstərən işəgötürənlər özlərinin işçi qüvvəsinə olan tələbatlarını ilk növbədə yerli kadrlardan istifadə etməklə və onların hazırlanması vasitəsilə təmin etməlidirlər[4].

Digər sahələrdə olduğu kimi Azərbaycanda əhalinin məşğulluğunun dünyanın digər ölkələrindən fərqli olan xüsusiyyətləri mövcuddur. Hazırkı şəraitdə ölkəmizdə mövcud olan məşğulluq problemi aşağıdakı bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

- Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabaq münaqişəsi nəticəsində 1 milyona qədər soydaşımızın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi;

- əhalinin böyük bir hissəsinin Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşməsi nəticəsində ölkənin əmək ehtiyatlarının təxminən üçdə bir hissəsindən çoxunun bu ərazidə mərkəzləşməsi;

- işçi qüvvəsinin çevikliyinin aşağı olması;

- əməyin ödənilməsinin tənzimləməsi sahəsində minimum əmək haqqının funksiyasının zəif olması və s.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin iqtisadi təcrübəsində istifadə olunan üç əsas məşğulluq siyasəti modelini fərqləndirmək olar:

1. Avropa modeli. Bu model əmək məhsuldarlığının artması zəminində məşğulların sayının ixtisarını nəzərdə tutur. Bunun da nəticəsində işləyənlərin gəlirləri artır. Belə siyasət çoxlu sayda işsizlər üçün yüksək məbləğdə müavinətlər ödənilməsi sistemini tələb edir.

2. Skandinaviya modeli. Bu model bütün zəhmətkeşlərə orta səviyyəli əmək ödənişi vəd etməklə məşğulluğun təmin olunmasına əsaslanır. Buna da dövlət sektorunda çoxlu sayda yeni iş yerlərinin yaradılması yolu ilə nail olmaq mümkündür. Belə siyasət dövlət vəsaitinə hesablanır və vəsaitlərin çatışmamazlığı şəraitində istehsalın azalması baş verir. Nəticədə iş yerləri ixtisar olunur və işsizlik artmağa başlayır.

3. Amerika modeli. Bu model iqtisadi fəal əhalinin əksər hissəsi üçün əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyəsini tələb etməyən iş yerlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə olan şəraitdə işsizlik formal olaraq azalır, lakin az gəlirlə işləyənlərin sayı artır.

Bu və ya digər modelin istifadə olunması məşğulluq siyasətinə həm mikro, həm də makro səviyyədə təsir göstərir. Makro səviyyədə məşğulluq siyasətinə yeni yanaşma əmək bazarının çevikliyinin artmasına təkan verir, işçi qüvvəsnə xərclərin azalmasına səbəb olur, sosial proqramların müəyyən qədər məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Lakin bunlarla yanaşı kadrların

hazırlanması və ixtisaslarının artırılması sistemi genişlənir, yeni iş yerləri yaradılır, müavinətlərin verilmə şərtləri sərtləşdirilir. Eyni zamanda məşğulluq probleminin və digər sosial problemlərin həllində özəl sektorun rolunun artırılması üçün tədbirlər həyata keçirilir.

Mikro səviyyədə əmək haqqının artımının qarşısının alınması, iş həftəsinin uzunluğunun artırılması, natamam məşğulluğun müxtəlif formalarından istifadə olması kimi siyasət aparılır.

Məşğulluq siyasəti məşğulluğun maksimal təmin olunmasını həyata keçirməyə imkan verən pul-kredit, investitsiya və vergi siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə dövlət və regional səviyyədə məşğulluq proqramları işlənib hazırlanır. Respublika və ərazi məşğulluq proqramlarının hazırlanmasının əsasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən hesablanmış iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarının göstəriciləri təşkil edir. Bu proqramların həyata keçirilməsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təmin olunmalıdır.

Məşğulluq siyasətinə uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanları məşğulluq baxımından üstün inkişaf etdirilən regionları müəyyən edirlər. Belə ərazilərdə iş yerlərinin yaradılması xüsusilə həvəsləndirilir. Bu məqsədlə üstün inkişaf etdirilən regionlarda iş yerləri yaradan işəgötürənlərə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada maliyyə yardımı və vergi güzəştləri verilir.

Əmək münasibətləri sahəsində ölkədə yaranmış mövcud vəziyyəti nəzərə almaqla müasir dövrdə dövlət məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- iş yerlərinin artırılmasına və investitsiya qoyuluşu aktivliyinə əngəl yaradan inflyasiyanın aradan qaldırılması;
- şəhər yerlərində müəssisələrdən işçilərin kütləvi azad edilməsi proseslərinin zəfləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun genişlənməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- məcburi qaydada iş yerlərini itirmiş və ya itirmək məcburiyyətində olan vətəndaşlara məqsədyönlü səmərəli köməyin təmin olunması;
- işə düzəlməkdə çətinlik çəkən əmək qabiliyyətli bəzi əhali qruplarına əlavə dəstək göstərilməsi;
- uzun müddətli işsizliyin nəticələrinin yüngülləşdirilməsi.

Hazırkı şəraitdə məşgulluğun dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi cəhətdən məqsədyönlü və perspektivli iş yerlərinin ixtisarını ləngitmək;
- inistitutsional dəyişikliklər yolu ilə yeni iş yerləri yaradan investitsiya proqramlarına dəstək göstərilməsi.

Bu qeyd olunanlardan başqa dövlət məşğulluq siyasəti MDB ölkələri və digər xarici ölkələrlə miqrasiya məsələləri və pensiya təminatı üzrə hüquqi tənzimləmə qaydalarının müəyyən olunmasını nəzərdə tutur. Bu da Azərbaycanın beynəlxalq əmək bazarına bərabər hüquqlu tərəfdaş kimi qoşulmasını təmin edən hüquqi normaların işlənib hazırlanmasına imkan yaradır.

Əhalinin məşğulluğu sahəsində əsas vəzifə iş yerlərinə faktiki tələbatı təmin etməkdən ibarətdir. İş yerləri ictimai məhsulun yaradılmasına ciddi təsir göstərən ən mühüm amillərdən biridir. İş yerləri müəyyən fəaliyyət növünün inkişaf etdirilməsi barədə qərar əsasında və bundan ötrü zəruri maliyyə ehtiyatlarından istifadə edilməklə sahibkarlar tərəfindən, o cümlədən dövlət idarəetmə orqanlarının şəxsində işəgötürənlər tərəfindən yaradılır.

Bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş hər hansı ölkədə iş yerləri yaradılmasının stimullaşdırılmasına yönəlmiş siyasət işsizlik probleminin həll edilməsi, işləyən əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi, qeyri-dövlət pensiya təminatı, tibbi və sosial sığorta kimi sosial siyasət təşkilatlarının fəaliyyəti və inkişafı üçün zəruri şərait yaratmağın həlledici şərtidir. Cəmiyyətimizdə sosial islahatların səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün məşğulluq siyasətinin inkişafı mühüm şərtlərdən biridir. Vergi ödəyicilərinin mövqeyindən dövlətin vəzifəsi təkcə istehsalın rentabelliyyənin artırılmasına və büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasına nail olmaqdan

ibarət deyil. Dövlət ölkə vətəndaşlarının və onların ailə üzvlərinin maddi təminatı üçün də şərait yaratmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maddi təminat isə insanın ictimai istehsalda fəal və məhsuldar iştirakının nəticəsidir. Buna görə də, dövlət əhalisinin iş yerlərinə tələbatından, eləcə də müxtəlif ərazilər və sahələr üzrə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından iş yerlərinin vəziyyətindən xəbərdar olmalıdır. Bu məlumatlar əsasında bütövlükdə ölkənin, həmçinin ayrı-ayrı regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları işlənib hazırlanmalı, investisiya axınları dövlət tərəfindən tənzimlənə bilər.

Beləliklə, hazırki dövrdə ölkədə hökumət tərəfindən əmək bazarında yaranmış bəzi problemlərin həlli yolları axtarılır. Bu sahədə mühüm tədbirlər görülür və nəticələr müşahidə olunur. Eyni zamanda problemin həlli istiqamətində qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması və dünya təcrübəsindən istifadə olunması da nəzərə çarpır. Deməli, işlək məşğulluq siyasətinin inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərdən biri olaraq qalır. Bununla yanaşı işsizlərin məşğulluğunun təmin olunmasında bütün mövcud imkanlar hələ ki, tam tükənməmişdir. Hər şeydən öncə qeyri-dövlət sektorunun inkişafını daha da sürətləndirməyə imkan verən səmərəli vergitutma mexanizminin yaradılması zəruridir. İkincisi, ölkədə həll olunması bir sıra ümumdövlət problemləri mövcuddur, hansı ki, onların həll olunması ilə əhalinin məşğulluğunun artmasına nail olmaq olar (ətraf mühitin ekoloji təmizlənməsi, şəhərlərin yaşıllaşdırılması və s.). Bunlarla yanaşı müəssisələrin yenidən qurulması və bərpa, sosial-əmək münasibətləri sahəsində informasiya təminatının yaxşılaşdırılması yolu ilə də məşğulluğa kömək etmək olar.

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏMƏK BAZARINDA MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLIYIN SƏVİYYƏ VƏ DINAMİKASININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Əmək bazarını xarakterizə edən əsas statistik göstəricilər sistemi

Bazar münasibətlərinin ölkədə bərqərar olması statistika xidmətinin bazarın tələblərinə müvafiq təkmilləşdirilməsini zərurətcəvirmişdir. Müasir şəraitdə

statistik xidmətinin üzərinə düşən başlıca vəzifələrdən biri informasiya istehlakçıların ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında tam və obyektiv məlumatlarla təmin edilməlidir. Ölkənin makroiqtisadi siyasətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsində, büdcə layihələrinin hazırlanmasında, sosial-iqtisadi proqnozların müəyyənləşdirilməsində və s. statistika məlumatlarından geniş istifadə olunur. İqtisadiyyatın vəziyyətini, inkişafını makrosəviyyədə qiymətləndirilməsi, ən mühüm makroiqtisadi göstəricilər (Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), son istehlak, ümumi yığım, milli sərvət və s.) arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Milli Hesablar Sisteminə keçirilmişdir. Milli Hesablar Sistemi (MHS) əhalini, əmək bazarını, əhalinin həyat səviyyəsini və digər sosial məsələləri öyrənməyə imkan verir. Deməli, nəinki iqtisadi proseslərin, eləcə də sosial hadisələrin öyrənilməsi üçün geniş informasiya bazası yaranır.

Əmək bazarı və sosial-əmək münasibətləri sferasında baş verən hadisə və proseslərin statistik öyrənilməsi qarşılıqlı əlaqədə olan sosial-iqtisadi göstəricilər sistemindən istifadə olunmaqla həyata keçirilməlidir. Bu göstəricilər sistemi həmin hadisələrin kəmiyyət tərzinin xarakteristikasını verir.

Əmək bazarı statistikasının göstəricilərinin hesablanması metodoloji bazasını Beynəlxalq Əmək təşkilatı tərəfindən işlənib hazırlanan əmək statistikasi haqqında tövsiyələr təşkil edir.

Əmək bazarının göstəricilər sistemi əmək münasibətləri sferasında baş verən hadisə və proseslərin müəyyən tərəflərini xarakterizə edən mütləq və nisbi kəmiyyətlərdən ibarət olan alt sistemlərdən ibarətdir. Əmək bazarı statistikasının göstəricilər sisteminin əsas bölmələrinə aşağıdakılar aiddir:

- ölkənin əmək potensialının formalaşmasını xarakterizə edən əhali statistikasi göstəriciləri;
- əhalinin iqtisadi fəallığını, məşğulluğunu, işsizliyini və iqtisadiyyatın işsizlikdən itkilərini xarakterizə edən göstəricilər;
- işçi qüvvəsi təklifini, işçi qüvvəsinə tələbi və əmək bazarının konyukturasını xarakterizə edən göstəricilər;

- natamam məşğulluğu, iqtisadiyyatın natamam və qeyri-formal sektorda məşğulluq nəticəsində itkilərinin həcmi xarakterizə edən göstəricilər;
- iş vaxtının uzunluğu və istifadəsi göstəriciləri;
- işçi qüvvəsinin qiyməti və əmək haqqı göstəriciləri;
- əmək məhsuldarlığı göstəriciləri;
- işçi qüvvəsinin mobillik göstəriciləri;
- işçi qüvvəsinin həyat, əmək və istirahət şəraitini xarakterizə edən statistik göstəricilər.

Əmək bazarı işçi qüvvəsinə olan tələb və təklif əsasında formalaşır. Əhalinin sayı, tərkibi, quruluşu və hərəkəti kimi göstəricilər işçi qüvvəsi təklifini təhlil etməyə imkan verir. Məşğulların sayı ilə xarakterizə olunan reallaşmış tələb və vakansiyaların sayı ilə müəyyən olunan reallaşmamış tələb işçi qüvvəsinə tələb kimi qiymətləndirilir.

Əmək bazarının ən mühüm anlayışlarından biri iqtisadi fəal əhalidir. Əmtəələrin istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üçün işçi qüvvəsi təklifini təmin edən əhali kütləsinə iqtisadi fəal əhali deyilir. Analitik nöqteyi-nəzərdən hazırkı dövrdə fəal əhali və ümumiyyətlə fəal əhali fərqləndirilir. Birinci kateqoriya araşdırılan dövrdə(gün və ya həftə ərzində) işsiz olanları və işləyən şəxsləri özündə cəmləşdirir ki, bunları da işçi qüvvəsi adlandırırlar. İkinci kateqoriyaya uzun müddət məşğul olanlar və işsiz olan şəxsləri aid edilir. Qed edək ki, işsiz statusu olan şəxslər ümumi işsizlərin tərkibinə daxil edilir. Statistik baxımdan iqtisadi fəal əhali cinsinə, yaşına və təhsil səviyyəsinə görə qruplara bölünür. Əhalini iqtisadi fəallığını qiymətləndirmək üçün ümumiləşdirici göstərici kimi iqtisadi fəallıq əmsali göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstərici iqtisadi fəal əhalinin sayının əhalinin ümumi sayına olan nisbətinin faizlə ifadəsi kimi müəyyən olunur və aşağıdakı düstur şəkilində hesablanı bilər:

$$\Theta_{i.f.} = \frac{S_{i.f.}}{S_{\text{ə.}}} \times 100 \quad (2.1)$$

Burada, $\Theta_{i.f.}$ - iqtisadi fəallıq əmsalı; $S_{i.f.}$ - iqtisadi fəal əhalinin sayı;

S_{Σ} - əhalinin ümumi sayıdır.

Bu göstərici həm ümumilikdə ölkə səviyyəsində və həm də ayrı-ayrı regionlar, rayonlar səviyyəsində hesablanı bilər. Fəallıq səviyyəsinin aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri də əhalinin iqtisadi qeyri-fəal əhali kateqoriyasına keçməsidir. İqtisadi qeyri-fəal əhali kateqoriyası özündə aşağıdakı əhali kütləsini birləşdirir:

- əyani təhsil formasında oxuyan şagirdlər və tələbələr, kursantlar, aspirantlar və doktoranturada əyani təhsil alanlar;
- qocalığa görə pensiya alanlar, güzəştli qaydada pensiya alanlar, himayəçilərini itirdiklərinə görə pensiya yaşına çatdıqları üçün pensiya alanlar;
- əlilliyə görə pensiya alanlar (I, II qrup);
- ev təsərrüfatlarında çalışanlar, uşaqlara baxanlar, xəstə qohumlarına xidmət edənlər;
- iş axtarışını dayandıranlar, ancaq işləməyə hazır olanlar;
- gəlir mənbəyindən asılı olmayaraq işləməyə ehtiyacı olmayanlar.

Əhalinin müəyyən hissəsinin işçi qüvvəsi sıralarından çıxmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın əsaslı yenidən qurulması;
- əmək bazarının tələblərinə cavab verə bilməyən işçi qüvvəsinin iqtisadi fəal əhali sıralarından çıxması;
- əhalinin varlı təbəqəsinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, əmək fəaliyyətindən fərqli olan, ev təsərrüfatlarının idarə olunması, uşaqların tərbiyyə olunması və başqa fəaliyyət növlərinin meydana gəlməsi;
- bu və ya digər səbəbdən əhalinin bir hissəsinin öz əmək fəaliyyətini gizlətməsi;
- struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar olaraq təhsil alanların sayının artması.

İqtisadi qeyri-fəal əhali statistik nöqtəyi nəzərdən araşdırılarkən əldə olunan məlumatlar aşağıdakı amillər üzrə qruplaşdırılır:- cins; yaş; şəhər və kənd əhalisi;

iş təcrübəsinin olması; axırıncı iş yerinin aid olduğu sahə; təhsil; axırıncı iş yerində fəaliyyət növü; işsizliyin və bunun davam etməsinin səbəbləri.

İqtisadi fəal əhali kateqoriyası öz növbəsində iqtisadiyyatda məşğul olanlara və işsizlərə bölünür. Məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq araşdırılan dövrdə iqtisadiyyatda aşağıdakıları yerinə yetirən şəxslər məşğul əhaliyə aiddirlər:

- tam və ya natamam iş vaxtı şəraitində mükafatlandırma əsasında muzzla iş görənlər;

- gəlir gətirən fərdi işlə məşğul olanlar və başqa vətəndaşlar üçün iş görənlər;

- müvəqqəti olaraq müəyyən səbəblərdən işdə olmayanlar;

- ailə müəssisələrində ödənişsiz işləyənlər.

Araşdırılan dövrdə məşğul əhalini aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- muzzdlu işçilər;
- fərdi formada işləyən şəxslər;
- iş adamları;
 - ailə müəssisələrinin ödənilməyən işçiləri - yaxın qohumların fərdi ailə müəssisələrində ödənişsiz işləyən şəxslər daxildir.

Əhalinin məşğulluğu haqqında informasiya mənbəyi müəssisə və təşkilatların muzzdlu işçilərin sayı üzrə illik və cari hesabatları, kəndli fermer təsərrüfatları, əhalinin məşğulluğu haqqında məlumatlar hesab olunur.

Əhalinin məşğulluq problemlərinin araşdırılması iqtisadiyyatda məşğulluğun tərkibi və quruluşunun müxtəlif əlamətlər üzrə təhlilinə əsaslanır. Statistika təcrübəsində məşğul əhalinin qruplaşdırılması aşağıdakı əlamətlər üzrə aparılır:

- cins; yaş; şəhər və kənd əhalisi; təhsili; ailə vəziyyəti; əsas iş yeri; məşğulluq statusu; əmək müqaviləsinin forması; iqtisadiyyatın sahəsi; müəssisənin mülkiyyət forması; əsas və əlavə iş; fəaliyyət növü.

Əhalinin məşğulluğunu ayrı-ayrı qruplar üzrə xarakterizə edən mütləq və quruluş göstəricilərlə yanaşı məşğulluğun səviyyəsini həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı qruplar üzrə təyin edən göstəricilər hesablanır. Məşğul olanların sayının

iqtisadi fəal əhalinin sayına olan nisbətinin faizlə ifadəsi məşğulluğun səviyyəsini müəyyən edir və aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$\Theta_{m.} = \frac{S_{m.ə.}}{S_{i.f.}} \times 100 \quad (2.2)$$

Burada, $\Theta_{m.}$ - məşğulluğun səviyyəsini; $S_{m.ə.}$ - məşğul olanların sayını; $S_{i.f.}$ - iqtisadi fəal əhalinin sayını göstərir.

Makro səviyyədə ictimai əməyin məhsuldarlıq səviyyəsi ölkənin əmək potensialından istifadənin intensivliyini xarakterizə etməyə imkan verir. Bu göstəricini aşağıdakı qaydada hesablamaq olar:

$$w = \frac{Q}{\bar{T}} \quad (2.3)$$

Burada, w - araşdırılan dövrdə ictimai əməyin məhsuldarlıq səviyyəsini; Q - ÜDM-in həcmi; $\bar{T}$ - məşğulların orta illik sayını göstərir.

Statistika tədqiqatında indeks metodundan istifadə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, ölkədə istehsal edilən ÜDM-in həcmi dəyişilməsinə müxtəlif amillər təsir edir. İndeks metodundan istifadə edərək ÜDM-in həcmi mütləq dəyişilməsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin dəyişilməsi hesabına ÜDM-in həcmi mütləq dəyişilməsi:

$$\Delta Q_{(w)} = (W_1 - W_0) \times T_1 \quad (2.4)$$

- məşğulların sayının dəyişilməsi hesabına ÜDM-in həcmi mütləq dəyişilməsi:

$$\Delta Q_{(w)} = (T_1 - T_0) \times W_0 \quad (2.5)$$

İqtisadiyyatın sahələri və sektorları üzrə məşğul olanların quruluşunda baş verən dəyişikliyi xarakterizə etmək üçün quruluş göstəriciləri hesablanır.

İşsizlik ölkəmizin həyatında ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində yaranan yeni anlayış olmasına baxmayaraq, dünya təcrübəsində bu sahədə geniş təcrübə toplanmışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) tövsiyələrinə uyğun olaraq araşdırılan dövrdə işsizlərə aşağıdakılar aid edilir:

- işi olmayanlar (gəlirli məşğuliyyəti olmayanlar);
- iş axtarmaqla məşğul olanlar;
- işləməyə hazır olanlar.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən məşğulluq xidmətlərində qeydə alınmış şəxslərin sayına müvafiq olaraq işsizlərin sayı müəyyən olunur. Araşdırılan dövrdə ölkə ərazisində yaşamış işi olmayan, və ya gəliri (əmək gəliri) olmayan, yaşadığı yerə uyğun məşğulluq idarələrində müvafiq iş axtarışı məqsədilə qeydə alınmış, iş axtaran və işləməyə hazır olan şəxslər işsiz hesab olunur. Ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq aşağıdakı şəxslər işsiz statusu almaq hüququna malik deyildir:

- 15 yaşa çatmayanlar;
- pensiya hüququ qazanmış şəxslər (ailə başçısını itirməyə görə uşaqlar üçün təyin olunmuş pensiyalar istisna olmaqla);
- qeydiyyatdan alındıqdan sonrakı 10 gün müddətində münasib iş axtarmaq məqsədilə üzürsüz səbəblərdən məşğulluq xidməti orqanlarına gəlməyənlər və ya bu müddət ərzində onlara təklif olunan iki işdən əsassız olaraq imtina edənlər;
- ilk dəfə iş axtaranlar;
- azadlıqdan məhrumetmə cəzasını çəkənlər;
- torpaq payı olanlar.

İşsizlik əmək bazarında tarazlığın pozulmasında təzahür edir. Təcrübədə işsizliyin aşağıdakı növlərini bir-birindən fərqləndirirlər: friksion, struktur, tsiklik, konyuktur, mövsümü.

İqtisadçıların əksəriyyəti friksion və struktur işsizliyin yaranmasını labüd hesab edirlər. İşsizliyin bu növlərinin səviyyəsi tam məşğulluğa heç də zidd

olmayan təbii işsizlik səviyyəsi ilə eynidir. Təbii işsizlik səviyyəsini müəyyən etmək üçün vahid meyar yoxdur. Müxtəlif ölkələrdə və dövrlərdə bu göstəricinin səviyyəsi fərqli qaydada müəyyən edilmişdir. İqtisadi ədəbiyyatda işsizliyin başqa növlərindənə də rast gəlinir: durğun, məcburi, könüllü və s. işsizlik.

İşsizliyi xarakterizə edən ən başlıca ümumiləşdirici göstərici “işsizliyin” səviyyəsidir. Məlum olan işsizlərin sayının iqtisadi fəal əhəlinin sayına olan nisbətinin faizlə ifadəsi işsizliyin səviyyəsini müəyyən edir:

$$\Theta_i = \frac{S_{i.ə.}}{S_{i.f.}} \times 100 \quad (2.6)$$

Burada, Θ_i - işsizliyin səviyyəsini; $S_{i.ə.}$ - işsizlərin sayını; $S_{i.f.}$ - iqtisadi fəal əhəlinin sayını göstərir.

İşsizlik səviyyəsini müəyyən edən göstərici həm rəsmi qeydə alınmış işsizlərin, həm də BƏT-in tövsiyyə etdiyi metodikaya əsasən müəyyən olunmuş işsizlərin sayına nəzərən hesablanı bilər.

İşsizliyin ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsirini xarakterizə etmək üçün milli iqtisadiyyatın işsizlik nəticəsində itkiləri müəyyən olunur. Belə itkilər ikili xarakter daşıyır. Birincisi qanunvericiliyə əsasən hökumət işsizlərin bir qisminə müəyyən miqdarda vəsait ödəməlidir. İkincisi işsizlərin iqtisadi proseslərdən kənarda qalması nəticəsində ÜDM-in müəyyən bir hissəsi əvəzsiz olaraq itirilir. İkinci növ itkilərin həcmi aşağıdakı qaydada hesablamaq olar:

$$\Delta_Q = \frac{Q}{\bar{S}_m} \times \bar{S}_{i\bar{s}} \quad (2.7)$$

Burada, Q - araşdırılan dövrdə ÜDM-in həcmi; $\bar{S}_m$ və $\bar{S}_{i\bar{s}}$ - müvafiq olaraq məşğulların və işsizlərin orta illik sayıdır.

Bəzi mütəxəssislər itkilərin həcmi «Oyken» qanunu əsasında müəyyən etməyi məsləhət görürlər. Bu qanuna əsasən işsizlik səviyyəsi təbii həddən 1 faiz çox olduqda ÜDM istehsalı 2,5 faiz azalır. Bunu düstur şəklində aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$Y = Q \times (X - X_0) \times 2,5 \quad (2.8)$$

Burada: Q - ÜDM-in həcmi; X - işsizliyin faktiki səviyyəsini; X_0 - işsizliyin müəyyən edilmiş təbii səviyyəsini; Y - ÜDM-in itkisini göstərir.

Müasir dövrdə əmək bazarının inkişaf perspektivlərinin dövlətin apardığı uğurlu inflyasiyasız iqtisadi artım siyasətinin dəstəklənməsindən asılı olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tam və səmərəli məşğulluq siyasətinin, dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin ayrılmaz və ümdə vəzifəsi olduğu BƏT-in tövsiyələrində göstərilmişdir.

Əmək bazarında vəziyyət öyrənilərkən məşğulluq xidmətlərində qeydə alınmış vətəndaşların sayı və tərkibi müəyyən edilir. Dövlət məşğulluq xidmətlərində qeydə alınmış işsiz əhəlinin sayı və tərkibi aşağıdakı istiqamətlərdə öyrənilir:

- əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmayan vətəndaşların sayı, o cümlədən işsiz kimi tanınanlar;
- işsizliyə görə müavinət təyin edilmiş işsizlərin sayı;
- işçilərə tələbat və bir vakansiyaya düşən işsizlərin sayı;
- işçilərin cins tərkibi;
- işçilərin yaş quruluşu;
- təhsilin səviyyəsinə görə işsizlərin tərkibi;
- məşğulluq xidmətləri tərəfindən işlə təmin edilmiş işsizlərin həcmi və quruluşu, o cümlədən 15-29 yaşlı gənclər, qadınlar, əlillər və kənd yerlərində yaşayan şəxslər.

İşsizlərin işlə təmin olunmasını qiymətləndirmək üçün ümumiləşdirici göstərici kimi «işə düzəlmənin səviyyəsi» müəyyən edilir. Bu düstur şəklində aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$\Theta_{\text{iş.düz.}} = \frac{S_{\text{iş.t.}}}{S_{\text{mür.}}} \times 100 \quad (2.9)$$

Burada, $\Theta_{\text{iş.düz.}}$ - işə düzəlmənin səviyyəsini; $S_{\text{iş.t.}}$ - işlə təmin olunmuş şəxslərin sayını; $S_{\text{mür.}}$ - işə düzəlmək üçün müraciət edən şəxslərin sayını göstərir.

Əmək resursları əmək bazarının potensial göstəricisidir. İqtisadi fəal əhali ilə yanaşı, hazırkı dövrdə işləməyən və iş axtarmayanlar, həmçinin istehsalatdan ayrılmaqla təhsil alanlar da əmək resurslarının tərkibinə daxildirlər.

Aşağıdakı əhali kateqoriyaları əmək resurslarının mənbəyi hesab edilir:

- əmək qabiliyyətli yaşda əməkqabiliyyətli əhali;
- əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı yaşda işləyən şəxslər;
- işləyən yeniyetmələr.

Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayını müəyyən etmək üçün ölkədə yaşayan əmək qabiliyyətli əhalinin sayından aşağıdakıları çıxmaq lazımdır:

- əmək qabiliyyətli yaşda olan I və II qrup əlillərin sayını;
- əmək qabiliyyətli yaşda işləməyən pensiyaçıların sayını.

I və II qrup əlillərin haqqında məlumatın mənbəyi sosial müdafiə orqanlarının məlumatları hesab olunur. İşləyən yaşlı adamların və yeniyetmələrin sayı məşğulluq problemlərinin araşdırılması nəticəsində əldə olunmuş məlumatlardan istifadə olunması yolu ilə hesablanır.

Əmək ehtiyatlarının bölüşdürülməsi haqqında məlumatların mənbəyi aşağıdakılar hesab olunur:

- müəssisə və təşkilatların muzzdlu işçilərinin sayı haqqında məlumatlar;

- əhalinin məşğulluq problemlərinin araşdırılması haqqında məlumatlar;
- dövlət məşğulluq xidmətlərinin rəsmi qeydə alınmış işsizlər haqqında məlumatları;
- əyani formada təhsil alanların sayı haqqında təhsil müəssisələrinin məlumatları.

Əmək resursları dünya bazarlarında ölkənin rəqabətli üstünlük əldə etməsinin əsası kimi çıxış edir. İqtisadiyyatın dinamik inkişafı əmək resurslarından səmərəli istifadə ilə şərtlənir.

Əmək bazarında işçi qüvvəsi hərəkətinin öyrənilməsi, əmək bazarında gərginliyin öyrənilməsi ilə sıx əlaqədardır. İşçilərin sayı, vakansiyaların sayı (müəssisələrdə olan boş iş yerlərinin sayı), əmək bazarında gərginlik əmsalı əmək bazarında gərginliyin vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərdir. Əmək bazarında gərginlik bir boş iş yerinə düşən rəsmi status almış işsizlərin sayını müəyyən edir. Gərginlik əmsalı rəsmi status almış işsiz şəxslərin sayına əsasən həm işçi kateqoriyaları, həm də regionlar üzrə hesablanı bilər.

İşçi qüvvəsinin işlə təmin olunmasını qiymətləndirmək üçün işlə təmin olunma əmsalı göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstərici dövr ərzində orta hesabla məşğulluq xidməti orqanlarına işlə təmin olunmaq üçün müraciət etmiş şəxslərin bir nəfərinə düşən işlə təmin olunmuş şəxslərin sayını xarakterizə edir.

Əmək bazarının çevikliyinin artması ilə əlaqədar əmək miqrasiyasının öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq bir ölkədən başqa bir ölkəyə iş tapmaq məqsədilə miqrasiya edən şəxs zəhmətkeş – miqrant hesab edilir. Əmək miqrasiyasının öyrənilməsi, əhalinin miqrasiyası, ölkələr arası münasibətlər, həmçinin qaçqınlar və məcburi köçkünlər kimi problemlərlə sıx bağlıdır. Miqrasiyanın intensivliyinin artması sosial problemlərin (işlə təmin etmə, yaşayış yerlərilə təmin olunma, səhiyyə və s.) gərginləşməsinə səbəb olur.

Əmək miqrasiyasının öyrənilməsi DSK tərəfindən Daxili İşlər orqanlarının vətəndaşların yaşayış yeri üzrə qeydiyyatı məlumatları əsasında aparılır. Burada məlumatlar əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırılır:

- Azərbaycan vətəndaşlarının ölkə sərhədlərindən kənarda xarici əmək miqrasiyası. Bu məlumatlar Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrdə işlə təmin olunması üçün lisenziya əldə etmiş müəssisə və təşkilatların məlumatları əsasında araşdırılır.

- xarici ölkə vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin əmək miqrasiyası. Bu məlumatlar xarici ölkə vətəndaşlarının əməyindən istifadə etmiş müəssisə və təşkilatların və öz şəxsi təsərrüfatlarında xarici iş qüvvəsindən istifadə etmiş vətəndaşların məlumatları əsasında araşdırılır.

Xarici miqrasiya haqqında əldə edilmiş məlumatlar aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırılır:

- MDB ölkəsi və başqa xarici ölkə;
- cins və yaş;
- iqtisadiyyatın sahəsi;
- peşə və vəzifə;
- təhsil səviyyəsi və s.

İşçilərin sayının və onların hərəkətinin öyrənilməsi ilə yanaşı iş vaxtından istifadə olunmasının statistik təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. İş vaxtından istifadə əmək haqqının və sosial sferanın öyrənilməsi statistikasına da sıx əlaqədardır. İş vaxtından istifadə olunması haqqında informasiya işçi qüvvəsindən istifadə, əmək şəraiti, əmək müqavilələrinin bağlanması kimi göstəricilərin qiymətləndirilməsi üçün zəruridir.

2.2. Azərbaycanda əhəlinin məşğulluq və işsizliyinin statistik qiymətləndirilməsi

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində məşğulluq sahəsindəki müasir problemlər əhəmiyyətli dərəcədə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və xüsusi mülkiyyətin inkişafı ilə şərtlənir. Bu da əmək bazarında məşğulluğun quruluşunun dəyişdirilməsi və bazarın tələblərinə uyğun olaraq əməyin tətbiq edilməsinin yeni sahələrinin meydana çıxmasına, o cümlədən yeni müəssisələrin

yanarına, habelə artıq işçilərin sərbəstləşdirilməsi və yeni iş yerlərinin iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarında yaradılması nəticəsində əhalinin məşğulluğu səviyyəsində müəyyən dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Ölkə əhalisinin qanunvericiliyə zidd olmayan, onların şəxsi və ictimai tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı olan hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olması onların yaşayış mənbəyi olub, sosial əmin-amanlığın mühüm şərtlərindən birini təşkil etdiyindən, əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təmin edilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıda durur.

2000-2013-cü illərdə respublikamızda əmək ehtiyatlarının və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin dinamikasında ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2000-ci illə müqayisədə respublikamızda əmək ehtiyatlarının sayı nisbi ifadədə 33,6%, mütləq ifadədə isə 1547,3 min nəfər artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə məşğul əhalinin sayı mütləq ifadədə 665,7 min nəfər, nisbi ifadədə isə 17,3% artmışdır (Cədvəl 2.1). Son on üç il ərzində əmək ehtiyatlarının sayının dinamikasının məşğulların sayının dinamikasını üstələməsi əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sırasında təhsil alanların sayının çoxalması ilə izah oluna bilər.

Cədvəl 2.1

2000-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əmək ehtiyatlarının və məşğul əhalinin sayının dinamikası

İllər	2000		2010		2012		2013	
Göstəricilər	Cəmi min nəfər	Yekuna nisbətən %-lə	Cəmi min nəfər	Yekuna nisbətən %-lə	Cəmi min nəfər	Yekuna nisbətən %-lə	Cəmi min nəfər	Yekuna nisbətən %-lə
Əmək ehtiyatları	4685,8	100	6015,0	100	6166,9	100	6260,1	100
Məşğul olan əhali	3855,5	82,3	4329,1	70,4	4445,3	72,1	4521,2	72,2
İqtisadiyyatda məşğul olmayan əmək ehtiyatları	830,3	17,7	1685,9	29,6	1721,6	27,9	1738,9	27,8

Əmək ehtiyatlarının sayını və dinamikasını əks etdirən rəsmi statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2000-ci ildə əmək ehtiyatlarının tərkibində əməkqabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəlinin xüsusi çəkisi 96,7%, 2013-cü ildə isə 98% təşkil etmişdir. 2000-ci ildə əmək ehtiyatlarının tərkibində işləyən pensiyaçıların sayının xüsusi çəkisi 3%, iqtisadiyyatda məşğul olan yeniyetmələrin sayının xüsusi çəkisi 0,3% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə əmək ehtiyatlarının tərkibi yalnız iki qrupun hesabına formalaşmışdır ki, burada da iqtisadiyyatda məşğul olan pensiyaçıların sayının xüsusi çəkisi cəmi 2% təşkil etmişdir (Cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

2000-2013-cü illər ərzində Azərbaycanda əmək ehtiyatlarının quruluşu

Göstəricilər	2000		2010		2012		2013	
	cəmi	yəkuna nəzərən %-lə	cəmi	yəkuna nəzərən %-lə	cəmi	yəkuna nəzərən %-lə	cəmi	yəkuna nəzərən %-lə
Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəlinin sayı	4530,8	96,7	5875,7	97,7	6042,0	98	6132,0	98
İqtisadiyyatda məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslər	142,8	3,0	133,1	2,2	124,9	2	128,1	2
İqtisadiyyatda məşğul olan yeniyetmələr	12,2	0,3	6,2	0,1	-	-	-	-
Cəmi	4685,8	100	6015,0	100	6166,9	100	6260,1	100

2.3 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə Azərbaycanda iqtisadi-fəal əhəlinin sayı nisbi ifadədə 9%, mütləq rəqəmlərdə isə 387, 6 min nəfər artmışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) metodikası əsasında hesablamalara əsasən 2000-ci ildə Azərbaycanda 514,7 min nəfər işsiz mövcud olmuşdur ki, bu da həmin dövrdə iqtisadi-fəal əhəlinin 11,8%-ni təşkil etmişdir. Deməli, BƏT-in metodikası əsasında hesablamalara müvafiq

olaraq 2000-ci ildə ölkədə məşğulluq əmsalı 88,2% təşkil etmişdir. Lakin həmin dövrdə məşğulluq xidməti orqanlarında rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlərin sayı cəmi 43739 nəfər təşkil etmişdir ki, bu da həmin dövrdə iqtisadi fəal əhalinin cəmi 1%-ni təşkil etmişdir. 2003-cü ildə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş işsizlər ölkədə mövcud olan ümumi işsizlərin 8,5%-i qədər olmuşdur.

2003-2013-cü illər ərzində ölkədə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatlar və davamlı məşğulluq siyasəti nəticəsində 2000-ci illə müqayisədə işsizlərin sayı 514,7 min nəfərdən 236,6 min nəfərə qədər azalmışdır. Müqayisə olunan dövrdə işsizlərin sayı mütləq rəqəmlərdə 278,1 nəfər, nisbi ifadədə isə 2,18 dəfə azalmışdır.

Qeyd edək ki, 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı nisbi ifadədə 17,3%, mütləq ifadədə isə 665,7 min nəfər artmışdır.

2000-ci ildə məşğul əhalinin ümumi sayında kişilərin sayının xüsusi çəkisi 52,3%, qadınların sayının xüsusi çəkisi 47,7% təşkil etmişdir. 2013-cü ilin statistikasına əsasən müvafiq göstəricilər 51,7% və 48,3% təşkil etmişdir. Deməli, ötən 13 il ərzində məşğulların tərkibində kişilərin xüsusi çəkisi 0,6% bəndi qədər azalmış, qadınların xüsusi çəkisi isə 0,6 % bəndi qədər artmışdır.

2000-ci ildə BƏT-in metodikasına əsasən müəyyən edilmiş işsizlərin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisi 52,1%, kişilərin xüsusi çəkisi isə 47,9% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə baxmayaraq ki, işsizlərin ümumi sayı iki dəfədən çox azalmışdır, lakin bu ildə mövcud olan işsizlərin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisi 58,4%, kişilərin xüsusi çəkisi isə 41,6% təşkil etmişdir.

2003-2013-cü illər ərzində ölkədə bir milyondan çox yeni iş yerlərinin yaradılması nəticəsində ölkədə işsizliyin səviyyəsi beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş təbii işsizlik səviyyəsi (iqtisadi fəal əhalinin 5-6% -i qədər) hüdudlarına endirilmişdir. Bu da öz növbəsində ölkədə işləyən əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına və yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı salınmasına müsbət təsir göstərmişdir.

**2000-2013-cü illərdə Azərbaycanı iqtisadi fəal
əhalinin sayı və quruluşu (min nəfər)**

Göstəricilər	2000	2010	2012	2013
İqtisadi fəal əhalinin sayı– cəmi, min nəfər ¹⁾	4370,2	4587,4	4688,4	4757,8
kişilər	2263,0	2329,7	2395,3	2436,0
Qadınlar	2107,2	2257,7	2293,1	2321,8
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar – cəmi, min nəfər	3855,5	4329,1	4445,3	4521,2
kişilər	2016,5	2227,4	2291,8	2337,5
Qadınlar	1839,0	2101,7	2153,5	2183,7
İşsizlər ²⁾ - cəmi, min nəfər	514,7	258,3	243,1	236,6
kişilər	246,5	102,3	103,5	98,5
Qadınlar	268,2	156,0	139,6	138,1
onlardan:				
məşğulluq xidmətləri orqanlarında işsiz statusu alan şəxslər – cəmi, nəfər	43739	38966	36791	36206
kişilər	19283	21979	21298	21188
Qadınlar	24456	16987	15493	15018
onlardan:				
işsizliyə görə müavinət alanlar - cəmi, nəfər	2768	87	934	636
kişilər	1313	70	611	437
Qadınlar	1455	17	323	199

¹⁾ 2000-2013-cü illərdə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən bütün işsizlər nəzərə alınmaqla hesablanmışdır

2) Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən (rəsmi işsiz statusu alan şəxslər də daxildir).

Əhalinin məşğulluğu sahəsində baş verən dəyişikliklər bazar transformasiyasının əsas şərtlərindən biri olmaqla çox sahəli iqtisadiyyatın təşəkkülü, istehsalın sahə quruluşunun yeniləşdirilməsi və bazar sisteminin, onun infrastrukturunun formalaşması ilə sıx əlaqədardır. Əmək bazarının tənzimlənməsi, mülkiyyət formasında və sosial-əmək münasibətlərinin məzmunundakı köklü dəyişikliklərə cavab verən və əhalinin iqtisadi fəaliyyətinin yeni sistem əmələ gətirən prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Məşğul və işsiz əhalinin cins tərkibi üzrə bölgüsü dəmək bazarında diqqəti cəlb edən məqamlardan biridir. 2013-cü ildə iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisi 48,8%, kişilər sayının xüsusi çəkisi isə 51,2% təşkil etmişdir. Bütövlükdə məşğul əhalinin 48,3% qadınlar, 51,7%-i isə kişi cinsinin nümayəndələri olmuşdur. BƏT-in metodikasına əsasən işsiz hesab olunan şəxslərin 58,4%-i qadınlar, 41,6%-i isə kişilər olmuşdur. 2013-cü ildə qadınlar arasında işsizlik səviyyəsi 5,9%, kişilər arasında 4% təşkil etmişdir (Cədvəl 2.4).

Cədvəl 2.4

2013-cü ildə məşğul və işsiz əhalinin cins tərkibinə görə bölgüsü

	min nəfər		Cins üzrə bölgü, faizlə	
	Qadınlar	Kişilər	Qadınlar	Kişilər
Məşğul əhalinin sayı	2 183,7	2 337,5	48,3	51,7
İşsizlərin sayı*	138,1	98,5	58,4	41,6
onlardan:				
işsiz statusu alanlar	15,0	21,2	41,5	58,5
İqtisadi fəal əhalinin sayı	2 321,8	2 436,0	48,8	51,2
İşsizliyin səviyyəsi	5,9	4,0	x	x
onlardan:				
işsiz statusu alanlar	0,6	0,9	x	x

*) Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodologiyasına əsasən

Məşğulluq sahəsindəki müasir proseslər əhəmiyyətli dərəcədə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və korporativ, kollektiv və fərdi xüsusi mülkiyyətin inkişafı ilə şərtənir. Bu da məşğulluğun quruluşunun yeniləşməsinə və bazarın tələbinə uyğun olaraq əməyin tətbiqi üçün yeni sahələrin, o cümlədən yeni müəssisələrin yaradılmasına, istehsalatdakı artıq işçilərin ixtisarına və ixtisaslı iş qüvvəsinin iqtisadiyyatın bazar sektoruna cəlb olunmasına gətirib çıxarır.

Məşğulluğun statistik öyrənilməsi məqsədi ilə məşğul olan əhalinin fəaliyyət növləri üzrə qruplaşdırılması zəruridir. Məşğul olan əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü haqqında əldə olunan məlumatlardan görünür ki, 2013-cü ildə məşğul olan əhalinin 37,1 faizi kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur (Cədvəl 2.4). Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri fəaliyyət növü ilə məşğul olanlar məşğul əhalinin 14,7 faizini təşkil etmişdir. Məşğul olanların ümumi sayında sənaye sahələri üzrə fəaliyyət göstərənlərin xüsusi çəkisi cəmi 6,5 faiz olmuşdur. Sənaye ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayının məşğulların ümumi sayında xüsusi çəkisi demək olar ki, 5,5 dəfə çoxdur. Bu da kəndli-fermer təsərrüfatlarının uzunmüddətli vergilərdən azad olunması, heyvandarlığın, taxılçılığın, quşçuluğun və pambıqçılığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin olması nəticəsində məşğulluğun bu sahəyə yönəlməsi ilə izah olunur. Digər tərəfdən ölkənin sənaye sahələrində sovetlər birliyi dövründə yaradılmış iri sənaye müəssisələrinin özəlləşmə prosesinin hələ də başa çatmaması, onlarda qalan avadanlıqların köhnə olması və ya sıradan çıxması səbəbindən işləməməsi, yeni sənaye müəssisələri yaradılması prosesinin ləng etməsi səbəbindən və sənaye sahələrinə (neft sektorunu çıxmaqla) sərmayə (daxili və xarici) qoyuluşunun zəif olması nəticəsində sənaye sahələrində məşğulluğun səviyyəsi digər sahələrlə müqayisədə çox aşağıdır. 2000-ci illə müqayisədə ölkədə məşğul əhalinin ümumi sayında sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən məşğul əhalinin sayı 2013-cü ildə ümumi məşğulların 6,5 faizi qədər olmuşdur. Kənd təsərrüfatında çalışanların xüsusi çəkisi isə 2000-ci illə müqayisədə 39,1 faizdən 2013-cü ildə 37,1 faizədək (yəni 2% bəndi qədər) aşağı enmişdir. Baxmayaraq ki, kənd təsərrüfatında çalışanların məşğulların ümumi sayında

xüsusi çəkisi azalmışdır, lakin mütləq ifadə isə 168 min nəfər artım baş vermişdir. Tikinti sektorunda çalışanların da sayında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, iqtisadiyyatın bu sektorunda çalışanların sayı 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 72,2% və ya 136,5 min nəfər artmışdır ki, bu da son illərdə tikinti sektorunda işlərin genişlənməsi ilə əlaqədardır. Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində çalışanların sayı arşdırılan dövrdə 2,4 dəfə və ya mütləq ifadədə 29 min nəfər çoxalmışdır. İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi fəaliyyət növü üzrə məşğul olanların sayı mütləq ifadədə 25,7 min nəfər, nubi ifadədə isə təqribən iki dəfə çoxalmışdır. Ötən 13 il ərzində rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı və onların iqtisadi və sosial sferaya tətbiqinin genişlənməsi nəticəsində bu sahədə çalışanların sayı nisbi ifadədə 2 dəfədən çox, mütləq ifadədə isə 29,6 min nəfər artmışdır. Tədqiq olunan dövrdə təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahələrində fəaliyyət göstərənlərin sayında nəzərə çarpan dəyişikliklər müşahidə olunmur (Cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhəlinin bölgüsü (min nəfər)

	2000	2012	2013
İqtisadiyyat üzrə - cəmi	3855,5	4445,3	4521,2
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1509,4	1673,8	1677,4
Mədəncixarma sənayesi	41,2	41,8	42,3
Emal sənayesi	187,3	215,6	224,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	25,2	31,2	32,3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	24,0	24,7	25,7
Tikinti	189,0	321,8	325,5
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	612,2	646,8	664
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	165,7	182,7	183,8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	20,2	48,9	49,2
İnformasiya və rabitə	28,5	58,7	58,1

Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	16,0	26,9	30,6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	78,3	74,8	79,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	40,4	54,6	56,3
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	26,7	49,2	52,4
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	244,7	281,7	282,3
Təhsil	330,9	349,0	366,2
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	179,4	165,4	171,8
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	48,8	61,1	61,8
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	87,6	136,6	138

Əmək bazarının əsas iştiracıları iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzdla məşğul olanlardır. Məhz onların tələbatlarının ödəniləsi əmək bazarının konyukturasının kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikliyinə təsir göstərən amillərdən biridir. Tədqiqat aparılan dövrdə iqtisadi məşğul olanların təxminən 1/3 hissəsini muzdla işləyənlər təşkil etmişdir. Belə ki, 2013-ci ildə muzdla işləyənlər iqtisadi məşğul olanların 33,5%-ni təşkil etmişdir ki, bu da 2000-ci ilin müvafiq göstəricisindən 1,9% faiz bəndi qədər çoxdur. Müqayisə olunan dövrdə muzdla işləyənlərin sayı mütləq ifadədə 296,2 min nəfər və 24,3 % artmışdır.

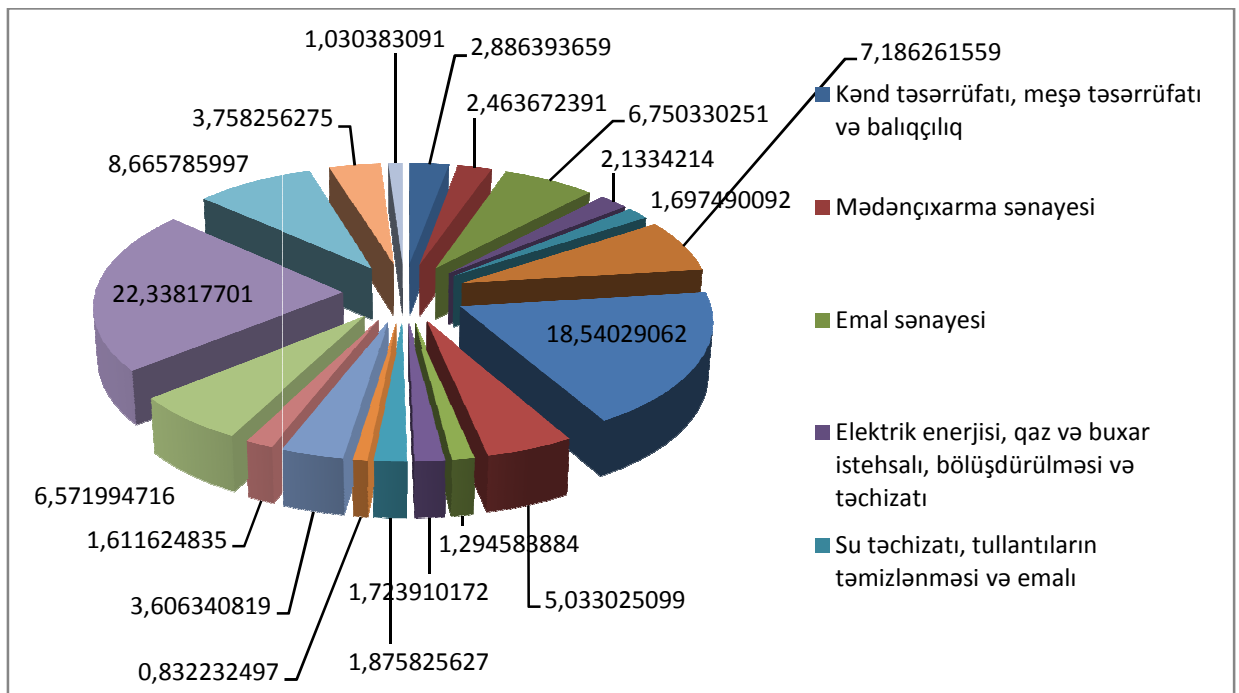
Müzla işləyən əhəlinin ümumi sayında ən böyük xüsusi çəkiyə təhsil sferasında çalışan məşğulların sayı malikdir. Belə ki, 2013-cü ildə fəaliyyətin bu növü ilə məşğul olanlar ümumi muzdla işləyənlərin 22,3% faizini təşkil edirlər. Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olanlar 8,67 % -lik xüsusi cəki ilə ikinci yerdə dururlar. Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar fəaliyyət növü ilə muzdla məşğul olanlar ümumi muzdla məşğul olanların cəmi 0,83%-ni təşkil edir (Cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzdla işləyənlərin bölgüsü (min nəfər)

	2000		2013	
	Cəmi	Yekuna nəzərən %-lə	Cəmi	Yekuna nəzərən %-lə
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	1217,8	100	1514,0	100
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	90,0	7,39	43,7	2,89
Mədəncixarma sənayesi	39,6	3,25	37,3	2,46
Emal sənayesi	143,2	11,8	102,2	6,75
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	25,2	2,07	32,3	2,13
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	24,0	1,97	25,7	1,7
Tikinti	71,7	5,89	108,8	7,19
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	122,8	10,1	280,7	18,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	78,0	6,4	76,2	5,03
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	8,3	0,68	19,6	1,29
İnformasiya və rabitə	18,4	1,51	26,1	1,72
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	13,5	1,11	28,4	1,88
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	4,3	0,35	12,6	0,83
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	27,7	2,27	54,6	3,61
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	9,0	0,74	24,4	1,61
Dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminat	44,9	3,69	99,5	6,57
Təhsil	317,9	26,1	338,2	22,3
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	123,9	10,2	131,2	8,67
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	46,9	3,85	56,9	3,76
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	8,5	0,7	15,6	1,03

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzzla işləyənlərin bölgüsünün əyani təsvirini vermək üçün qrafik metodundan istifadə edək. Bu məqsədlə sektorlu dioqramdan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur (Şəkil 2.1).

Şəkil 2.1.2013-cü ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə müzdla işləyənlərin sayının quruluşu(%-lə).

Digər fəaliyyət növləri üzrə müzdla işləyənlərin sayında elə bir ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur. Ümumilikdə tədqiqatlar göstərir ki, 2000-2013-cü illəri əhatə edən dövrdə müzdlu əməkdən istifadənin dinamikası sabit qalmışdır.

2.3. Əhəlinin məşğulluğu və işsizliyinin iqtisadi inkişafa təsirinin statistik qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iş qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsi əmək qabiliyyətli əhəlinin qanunvericiliyə zidd olmayan, onların şəxsi və ictimai tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı olan və bir qayda olaraq onlara qazanc (əmək gəliri) gətirən hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmasının nəticəsi ilə müəyyən edilir. Əmək qabiliyyətli adamların qeyd edilən fəaliyyət dairələrində iştirakı, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin və ahəngdar inkişafının əsasını təşkil edir. Buna görə də müasir mərhələdə əhəli sakinliyi iqtisadi qanunu iş qüvvəsindən səmərəli istifadənin mühüm tərəflərindən birini təşkil edən əhəlinin iş yerlərinə olan tələbi ilə mövcud iş yerlərinin sayı, habelə əhəlinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi ilə onun təkrar istehsal şəraiti arasında müəyyən uyğunluq

yaradılması ilə sıx surətdə bağlıdır. Vaxta qənaət qanunu ilə iş qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsi isə özünü əməkdən istifadənin səmərəliliyində əks etdirir. Əməkdən istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə dair birmənalı fikir birliyi yoxdur. Əksər iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, canlı əmək məsrəflərinin nəticələrini özündə əks etdirən göstərici milli gəlirdir. Əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadənin ən başlıca və ümumiləşdirici göstəricisi isə ərzində ölkədə istehsal edilmiş ümumi milli gəlirin məşğul əhəlinin orta illik sayına nisbəti ilə müəyyən edilir. İqtisadi ədəbiyyatda bu göstərici isə ərzində istehsal edilmiş milli gəlirin iş qüvvəsinin təkrar istehsalına çəkilən ümumi xərclərə nisbəti ilə müəyyən edilir.

İş qüvvəsi təkrar istehsalının mühüm tərəflərindən birini təşkil edən məşğulluğun səmərəlilik dərəcəsi isə əməyin yüksək dərəcədə səmərəli olması üçün kompleks iqtisadi, sosial və texniki şərtlərlə müəyyən edilir. Məşğulluğun səmərəli olmasının ən ilkin iqtisadi şərti, əmək fəaliyyətinin özünün ictimai faydalılıq xarakterlərindən ibarətdir. Əməyin ictimai faydalılığı isə onun nəticələrinin cəmiyyət tərəfindən bəyənilməsi, onun real surətdə ictimai və ya şəxsi istehlak obyektinə olması ilə təsdiq edilir. Başqa sözlə desək, ayrı-ayrı müəssisələr və s. tərəfindən istehsal edilmiş məhsullar müəyyən tələbatı ödəmirsə, bu da orada məşğul olan işçilərinin əməyinin səmərəli olmadığını sübut edir.

Əmək bazarının konyukturası, ilk növbədə, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi, onun sahə quruluşu və texniki bazası, əhəlinin həyat səviyyəsi, əmtəə, xidmət, mənzil, qiymətli kağızlar və s. bazarlarının, istehsal və sosial infrastruktur sahələrinin, həmçinin sahə və ərazi inteqrasiya əlaqələrinin inkişafı və s. ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, əmək bazarı konyukturasına əhəlinin və əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalı (demoqrafik, əmək potensialının keyfiyyəti, iş qüvvəsinin fəallıq səviyyəsi və s.) ilə bağlı amilər də mühüm təsir göstərir.

2.7 saylı cədvəlin məlumatlarının tədqiqi aydın ki, 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə ÜDM-in həcmi demək olar ki, 12,4 dəfə artmışdır, Müqayisə olunan dövrdə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi müvafiq olaraq 593,2 və 6207,3 manat həcmində olmuşdur. 2000-2013-cü illəri əhatə edən dövr ərzində Azərbaycanda ÜDM ildə orta hesabla 4076,2 milyon manat həcmində artmışdır. Adambaşına düşən ÜDM nominal ifadədə müqayisə olunan zaman

kəsiyində 10,5 dəfə artmışdır. Bu dövr ərzində adambaşına düşən ÜDM-in mütləq orta illik artımı isə 431,8 manat həcmində olmuşdur.

Cədvəl 2.7

2000-2013-cü illərdə Azərbaycanda ÜDM-in dinamikası

	Cəmi			Adambaşına		
	milyon manatla	milyon dollarla	milyon avro ilə	manatla	dollarla	avro ilə
2000	4718,1	5272,8	-	593,2	662,9	-
2001	5315,6	5707,7	-	661,7	710,5	-
2002	6062,5	6235,9	6 603,3	747,5	768,9	814,2
2003	7146,5	7276,0	6 431,9	872,7	888,5	785,4
2004	8530,2	8680,4	6 980,0	1030,4	1048,5	843,2
2005	12522,5	13238,7	10 603,3	1494,3	1579,8	1 265,3
2006	18746,2	20983,0	16 713,8	2208,2	2471,6	1 968,8
2007	28360,5	33050,3	24 126,3	3296,6	3841,7	2 804,4
2008	40137,2	48852,5	33 174,0	4603,7	5603,3	3 805,1
2009	35601,5	44297	31 738,9	4033,2	5018,2	3 595,6
2010	42465	52909,3	39 952,0	4753	5922	4 471,7
2011	52082	65951,6	47 377,4	5752,9	7285	5 233,3
2012	54743,7	69683,9	54 180,2	5966,1	7594,3	5 904,7
2013	57708,2	73560,5	55 371,5	6207,3	7912,5	5 956,0

Beynəlxalq təcrübədə makroiqtisadi səviyyədə ictimai əməyin məhsuldarlığı bir məşğula düşən ÜDM-in miqdarı ilə müəyyənləşdirilir. Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda bu göstəricinin səviyyə və dinamikasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 2000-ci ildə bir məşğula düşən ÜDM-in nominal həcmi 1223,7 manat, 2007-ci ildə isə 12736,9 manat səviyyəsində olmuşdur. İctimai məşğulluğun məhsuldarlıq səviyyəsini xarakterizə edən bu göstərici 2013-cü ildə 2000-ci illə müqayisədə 10,5 dəfə artmışdır.

2000-2013-cü illərdə ÜDM-in həcmi və məşğulların sayının dinamikası

Göstəricilər	2000	2013
İqtisadi məşğul olanlar cəmi, min nəfər	3855,5	4521,2
ÜDM-in həcmi,mln man.(AZN)	4718,1	57708,2
Bir məşğula düşən ÜDM manat (AZN)	1223,7	12736,9

İndeks metodundan istifadə etməklə 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə ÜDM-in həcmi mütəlak dəyişilməsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini aşağıdakı qaydada müəyyən edə bilərik:

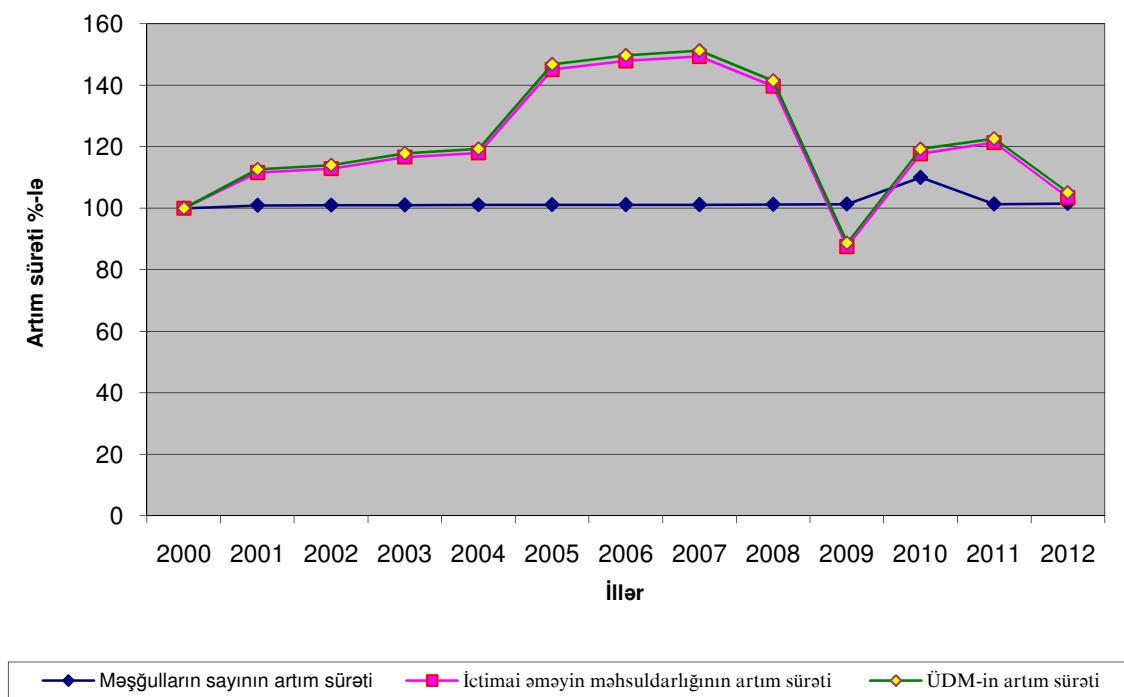
1) Əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin dəyişilməsi hesabına ÜDM-in həcmi mütəlak dəyişilməsi:

$$\Delta Q_{(w)} = (W_1 - W_0) \times T_1 = (12736,9 - 1223,7) \times 4521,2 = 52053,48 \text{ mln.man.}$$

2) Məşğulların sayının dəyişilməsi hesabına ÜDM-in həcmi mütəlak dəyişilməsi:

$$\Delta Q_{(w)} = (T_1 - T_0) \times W_0 = (4521,2 - 3855,5) \times 1223,7 = 814,62 \text{ mln.man.}$$

Deməli, ÜDM-in həcmi artmasında məşğulların sayının dəyişilməsinin rolu oqədər dənəzərə çarpmır və ilk baxışdan belə zənn etmək olar ki, araşdırılan dövr ərzində ictimai əməyn səmərəlilik dərəcəsi yüksəlmişdir.

Şəkil 2.2.2000-2013-cü illərdə ÜDM-in həcmi, məşğulların sayı və ictimai əməyin orta məhsuldarlıq səviyyəsi göstəricilərinin artım sürətinin inkişaf meyli.

Məlumdur ki, ictimai əməyn məhsuldarlıq səviyyəsi və məşğulların sayı göstəriciləri ilə ölkədə istərsə edilən ÜDM-in həcmi göstəricisi arasında düz mütənasiblik mövcuddur. 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə ÜDM-in həcmi demək olar ki, 12,2 dəfə artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi müvafiq olaraq 593,2 və 6207,3 manat həcmində olmuşdur. Beynəlxalq təcrübədə makro iqtisadi səviyyədə ictimai əməyin məhsuldarlığı bir məşğula düşən ÜDM-in miqdarı ilə müəyyənləşdirilir. İctimai məşğulluğun məhsuldarlıq səviyyəsini xarakterizə edən bu göstərici 2013-cü ildə 2000-ci illə müqayisədə 10,5 dəfə artmışdır.

Tədqiq olunan dövrdə ÜDM-in orta illik artım sürəti 22,8 %, məşğul əhalinin sayının orta artım sürəti 0,88%, ictimai əməyin orta məhsuldarlıq səviyyəsi göstəricisinin orta illik artım sürəti isə 22,7 % olmuşdur. Bu göstəricilərin səviyyə və dinamikası arasındakı əlaqəni qrafik vasitəsi ilə daha aydın müşahidə edə bilərik (şəkil 2. 2).

İşsizlik nəticəsində yaranan iqtisadi itkilər cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvələrindən tam istifadə edilməməsində və ÜDM-in bir qisminin əvəzsiz olaraq itirilməsində təzahür edir. Bu itkilərin müəyyən edilməsi məsələlərinə müxtəlif mütəxəssislərin münasibəti eyni deyildir. Bəzi alimlər itkilərin həcmi «Oyken» qanunu əsasında müəyyən etməyi məsləhət görürlər. Bu qanuna əsasən işsizlik səviyyəsi təbii həddən 1 faiz çox olduqda ÜDM istehsalı 2,5 faiz azalır[54]. Bunu aşağıdakı şəkildə yazmaq olar:

$$Y = Q \times (X - X_0) \times 2,5$$

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının metodikası əsasında aparılan müşahidə və tədqiqatlara əsasən Azərbaycanda 2000-ci ildə 514,7 min nəfərdən çox işsiz əhali mövcud olmuşdur. 2000-cü ildə iqtisadi fəal əhalinin sayının 4370,2 min nəfər olduğunu və ÜDM-in həcmi 4718,1 milyon manat olduğunu nəzərə alsaq, onda ÜDM-in itkisini aşağıdakı kimi qiymətləndirə bilərik:

- İşsizlik səviyyəsi = $(514,7 : 4370,2) \times 100 = 11,8\%$;
- ÜDM-in itkisi = $(0,118 - 0,06) \times 2,5 \times 4718,1 = 684,1$ mln. manat.

Deməli, 2000-ci ildə işsizliyin təbii səviyyədən yüksək olması nəticəsində Azərbaycanda ÜDM-in itkisi 684,1 mln manat təşkil etmişdir ki, bu da həmin ildə istehsal edilmiş ÜDM-in nominal həcmi 14,5 faizi qədər olmuşdur.

FƏSİL III. MƏŞĞULLUQ VƏ İŞSİZLIYIN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Beynəlxalq təcrübədə müəyyən olunmuş uçot və statistika sistemində keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq ölkəmizdə hazırki dövrdə istifadə olunan əmək bazarı statistikasını 1985-ci ildə qəbul olunmuş «Əmək statistikasını» konvensiyasının müddəalarına və tövsiyələrinə əsaslanır. Lakin statistik məlumatların toplanmasında

da və təhlilində bu konvensiyanın müddəaları və tövsiyələri nəzərə alınmaqla Beynəlxalq Əmək Təşkilatının son norma və prinsiplərindən də istifadə olunması zəruridir. Bu sahədə yeni istiqamətlərin müəyyən olunmasının əsasını BƏT əmək statistikasına haqqında tövsiyələri və əhalinin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyi haqqında qəbul olunmuş qətnamələr təşkil edir. Bu sənədlərdə əmək bazarı, məşğulluq, iş, əməyin keyfiyyəti və şəraiti, sosial təminat, əmək gəlirləri «Ləyaqətli əmək» anlayışının əsas ünsürləri kimi qeyd olunmuşdur[34].

1985-ci ildə qəbul olunmuş «Əmək statistikasına haqqında» konvensiya əmək bazarı statistikasının aşağıdakı bölmələrini əhatə edir:

- iqtisadi fəal əhalinin, məşğulluğun, işsizliyin və görünən natamam məşğulluğun cari statistikasına;
- iqtisadi fəal əhalinin quruluşu və bölüşdürülməsi statistikasına;
- orta əmək haqqı və iş vaxtının orta uzunluğu (faktiki işlənmiş və ya ödənməmiş vaxt), iş vaxtını nəzərə alan əmək ödənişi dərəcələri və iş vaxtının normal uzunluğu;
- əmək haqqının quruluşu və bölüşdürülməsi.

Müxtəlif sahələrdə əmək bazarı statistikasına aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- normal iş vaxtı, faktiki işlənmiş vaxt, ödənməmiş vaxt anlayışlarının müəyyən olunması;
- bu sahədə məlumatların toplanması;
- işçi qüvvəsinə xərclərin Beynəlxalq Standartlarla qruplaşdırılması və bu məsələ üzrə müayinələrin keçirilməsi barədə tövsiyələr;
- inteqrasiya olunmuş əmək haqqı statistikasına (orta əmək haqqı statistikasına; əmək haqqı dərəcələri; əmək haqqının quruluşu və bölüşdürülməsi);
- iqtisadi fəal əhalinin, məşğul və işsiz əhalinin, iqtisadi qeyri-fəal əhalinin müəyyən olunması;
- məşğulların beynəlxalq normalara uyğun status üzrə qruplaşdırılması (muzdla işləyənlər və muzdsuz işləyənlər);
- belə qruplaşdırmanın əsas prinsipləri;

- qeyri-formal sektorda məşğul olanlar üzrə üçot vahidinin müəyyən olunması;
- qeyri-formal sektora cəlb olunmuş şəxslər üzrə kateqoriyaların müəyyən olunması;
- qeyri-formal sektorda məşğul olan əhalini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin müəyyən olunması;
- əmək münaqişələrini, tətilləri və lokaut hallarını xarakterizə edən əsas göstəricilərin müəyyən olunması və müntəzəm olaraq bu məlumatların toplanması və kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunması;
- natamam məşğulluğun müəyyən olunması və təhlili üçün zəruri olan tövsiyələr;
- sərbəst şəkildə məşğul olan və muzzdla işləyənlərin məşğulluqdan əldə etdikləri gəlirlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutan tövsiyələr.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində ölkəmizdə əmək bazarını xarakterizə edən əksər göstəricilərin işlənilib hazırlanması DSK tərəfindən həyata keçirilir.

Hazırkı dövrdə bazar iqtisadiyyatlı ölkələrinin əksəriyyətində əmək bazarı statistikasının informasiya bazası aşağıdakı statistika müşahidəsi növlərinin tətbiq olunması ilə formalaşır:

- əhalinin məşğulluq problemləri üzrə seçmə müayinəsi;
- müəssisə, təşkilat və hüquqi şəxslərin başdan-başa və seçmə yolu ilə müayinəsi;
- əhalinin siyahıya alınması və mikrosiyahıya alınması;
- ümumiləşdirici statistik göstəricilərin hesablanması.

Bazar iqtisadiyyatı cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hazırda bir qayda olaraq məşğulluq xidməti orqanlarında işsizlərin təqribən 30%-i qeydiyyatata alınır. Qalan işsizlər müxtəlif qəzet və jurnallarda verilmiş elanların, dost - tanışların, qohumların və s, köməkliyi, ayrı-ayrı müəssisə (idarə) və təşkilatların kadrlar şöbələrinə müraciət etmək vasitəsilə müstəqil qaydada özlərinə iş axtarıb tapırlar. Eyni zamanda, həmin ölkələrdə işsiz adamların işsizlik statusu almaları üçün bizim ölkədəkindən fərqli olaraq mütləq məşğulluq xid-

mətlərində uçota alınmaları tələb edilmir. Bu ölkələrdə işsizlərin sayı seçmə yolu ilə əmək qabiliyyətli əhalinin az bir qismi arasında əhalinin mikrosiyahıya alınması yolu ilə müəyyən edilir [41, s., 27-33].

Statistik araşdırma üçün seçilib öyrənilən əmək qabiliyyətli əhalinin sayı ayrı – ayrı ölkələrdə müxtəlifdir. Məsələn, ABŞ və Yaponiyada tədqiqat üçün əmək qabiliyyətli əhalinin cəmi 0,1% -i, İtaliyada 0,7% -i, və s. götürülür.

Müasir dövrdə iqtisadi-fəal əhalinin, məşğulluğun və işsizliyin cari statistik uçotunun təşkilində əsas rolu sorğu yolu ilə əhalinin məşğulluq problemləri üzrə tədqiqatların həyata keçirilməsi oynamalıdır. Çünki iqtisadi fəallıq haqqında məlumatların foplanması üçün ev təsərrüfatlarının sorğu edilməsi bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə geniş yayılmışdır. Şərqi Avropa ölkələrindən Macarıstan, Çexiya Respublikası, Polşa 1992-ci ildən, Sloveniya, Bolqarıstan 1993, Rumıniya isə 1996-cı ildən ev təsərrüfatlarının bu gür tədqiq edilməsinə başlamışlar.

Keçmiş Sovetlər Birliyinə daxil olmuş ölkələrdən Litva 1994-cü ildən, Latviya, Ukrayna, Moldova və Gürcüstan 1998-ci ildən, Estoniya 1999-cu ildən, Kazaxstan 2001-ci ildən belə müşahidələrin aparılmasına başlamışdır. Rusiya Federasiyasında belə müayinələr 1992-ci ilin oktyabrından başlanmış və 1998-ci ildən rüblük xarakter almışdır. RF-də əhalinin məşğulluq problemləri üzrə tədqiqinin hər rübdə həyata keçirilməsi nəticəsində əmək bazarının həm ölkə, həm də regionlar səviyyəsində monitorinqi təmin olunmuşdur [41].

Qeyd edək ki, belə müayinə ümummilli miqyaslı xarakter daşıyır və ölkənin bütün regionlarını, şəhərləri və kəndləri əhatə edir. Məlumatlar ev təsərrüfatlarının seçmə müşahidəsi nəticəsində toplanılır və nəticələr bütün əhaliyə aid edilir.

Müşahidə vahidi ev təsərrüfatları və bu təsərrüfatlarda yaşayan 15 yaşda və yuxarı yaşlı şəxslər hesab olunur. İqtisadi fəallığın müəyyən olunması üzrə yaş həddi Beynəlxalq standartlarla konkret olaraq müəyyən olunmamışdır.

BƏT tövsiyyələrində milli qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada əmək fəaliyyətinin başlanmasının ən kiçik yaş həddi və iqtisadi fəaliyyətdə gənclərin intensiv iştirakının miqyası nəzərə alınmaqla müayinə üçün ən kiçik yaş həddinin müəyyən oluna bilməsi əks olunur.

Qeyd edək ki, BMT-in tövsiyyələrində qeyd olunur ki, əhalinin iqtisadi fəallığının müşahidəsi zamanı aşağı yaş həddi 15-dən yuxarı olmamalıdır. Müasir şəraitdə ölkəmizdə mövcud olan iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar olaraq 15 yaş iqtisadi fəallığın öyrənilməsi üçün aşağı hədd kimi qəbul oluna bilər.

Əhalinin məşğulluq problemləri üzrə tədqiq olunmasının təşkili zamanı əsas məsələlərdən biri də seçmə faizinin müəyyən olunmasıdır. Bu zaman 15 və yuxarı yaşlı əmək qabiliyyətli əhalinin 1,0 – 1,5%-i müşahidə üçün seçilə bilər. İnformasiya bazası kimi ev təsərrüfatlarının seçmə məcmuyunun müəyyən olunması üçün əhalinin siyahıya alınması məlumatlarından istifadə olunması məqsədə uyğundur.

Seçmə əhalini və ev təsərrüfatlarını xarakterizə edən aşağıdakı əlamətlər üzrə aparıla bilər:- cins; yaş; yaşamaq üçün vəsaitin mənbəyi; təhsil səviyyəsi; ev təsərrüfatının həcmi; mülkiyyət forması; yaşayış sahəsinin mülkiyyət formasına görə mənsubiyyəti.

Seçmə müayinəsi mərkəzləşdirilmiş qaydada ölkə üzrə və ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində aparıla bilər.

Özəl sektorun inkişafı, yeni əmək formalarının tətbiq olunması nəticəsində uçot vahidlərinin sayı dəfələrlə çoxalmış və mövcud olan metodlarla onların statistik uçotunun aparılmasının çətinliyi yeni metod və kanallar vasitəsi ilə əmək bazarının konyukturasını xarakterizə edən məlumatların alınmasının zəruriliyini müəyyən etmişdi. Baş vermiş iqtisadi dəyişikliklər müasir dövrdə əmək bazarını xarakterizə edən göstəricilər sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı informasiya mənbələrinin formalaşmasını nəzərdə tutur:

- Milli statistika orqanları tərəfindən məşğulluq problemləri üzrə əhalinin tədqiqi;
- müəssisə və təşkilatların statistikasi;
- sahə nazirlikləri, məşğulluq xidmətləri, vergi orqanları və s, məlumatlarına əsaslanan informasiya mənbələri;
- əmək resursları balansının məlumatları.

Məhz bu yuxarıda qeyd olunan mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq əmək bazarı statistikasının adekvat informasiya bazasını yaratmaq olar. Belə ki, bu mənbələr qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayır. Qeyd edək ki, bu informasiya mənbələrinin inkişafı əsasında əmək bazarı statistikasının əsas istiqamətləri təkmilləşdirilə bilər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir mərhələdə işçi qüvvəsinin seçmə tədqiqatı əhalinin siyahıya alınmasından sonra daha mükəmməl və ardıcıl statistika müşahidəsi hesab oluna bilər. Bu müşahidə forması aşağıdakı məlumatları əldə etməyə imkan verir:

- tədqiq olunan əhalinin demoqrafik xarakteristikasını (cins, yaş, ailə vəziyyəti, təhsil, ixtisas);
- məşğul əhalinin xarakteristikası (iqtisadi fəaliyyət növü, məşğulluq statusu, muzzla işləmənin müqavilə forması, iş vaxtının uzunluğu, əlavə işin olub-olmaması və s.);
- işsizliyin xarakteristikası (iş axtarışı vasitələri, işsizliyin səbəbi, işsizliyin müddəti, məşğulluq xidməti orqanlarında qeydiyyatın olması, son iş yerində fəaliyyətin növü);
- iqtisadi qeyri-fəal əhalinin xarakteristikası (qeyri-məşğulluğun səbəbləri və müddəti, qeyri-məşğulluğun növləri, axırncı iş yerində məşğulluğun növü).

Məşğulluq haqqında əhalinin sorğu olunması yolu ilə məlumatların toplanması iqtisadi fəaliyyətin bütün sferasını və işçi qüvvəsinin bütün kateqoriyalarını (o cümlədən qeyri-formal sektoru) əhatə edir.

Tədqiqat prosesində müəyyən olunmuş yaş çərçivəsində əhali sorğu olunur. Sorğu üçün müəyyən olunacaq yaş çərçivəsi müxtəlif ölkələr üzrə fərqlidir. İqtisadi fəal, məşğul, işsiz əhali müəyyən olunarkən BƏT-in qətnamələrinə uyğun olan göstəricilərə əsasən ən aşağı yaş həddi 15 yaş qəbul oluna bilər. Yuxarı yaş həddlərinin müəyyən olunmasında da ölkələr arasında müxtəliflik mövcuddur.

Əhalinin məşğulluq problemləri üzrə tədqiqində müəyyən edilmiş hazır sual mətinlərindən ibarət olan standart anket vərəqəsindən istifadə olunur. Bu anketlərdə olan sualların ardıcılığı bütün respondentlərə (sorğu olunanlar) müəyyən

ardıcılıqla eyni sulların verilməsinə zəmanət verir. Eyni zamanda sorğu suallarına verilən cavabların da qeyd olunması müəyyən edilmiş standart qaydalarda aparılır.

Sorğu nəticəsində əldə olunan məlumatlara əsasən respondentlər məşğul, işsiz və ya qeyri-fəal əhali kimi qruplaşdırılır.

Əldə edilmiş tədqiqat məlumatları araşdırılarkən işsizlik anlayışı standart müəyyən olunma qaydalarına əsaslanaraq araşdırılan dövrdə aşağıdakı kriteriyalara uyğun gələn şəxsləri əhatə edir:

- işi olmamışdır (gəlir gətirən məşğullıyyət);
- iş axtarmaqla məşğul olan şəxslər (dövlət və ya kommersiya məşğulluq xidmətinə müraciət edənlər; mətbuat səhifələrində iş axtarışı ilə əlaqədar elan yerləşdirənlər; müəssisə rəhbərlərinə, iş adamlarına müraciət edənlər; öz şəxsi işlərini təşkil etməyə cəhd edənlər);
- müəyyən vaxt ərzində işləməyə hazır olanlar;
- işi olmayıb lakin işə başlamanın müddəti haqqında razılıq əldə edənlər (araşdırılan dövrdən sonrakı iki həftə ərzində), iş axtarışını dayandıranlar;
- işi olmayıb, işləməyə hazır olanlar, lakin iş axtarmayıb bir ay ərzində qabaqcadan iş axtarışı ilə əlaqədar etdikləri müraciətə cavab gözləyənlər, Tədqiqat aparılan dövrdə əgər şagirdlər, tələbələr, təqaüdçülər və əlillər iş axtarışı ilə məşğul olub, işə başlamağa hazır olmuşlarsa bu halda onlar işsiz hesab olunurlar.

Buradan aydın görünür ki, tədqiqat üçün qəbul olunmuş işsizlik dairəsi qanunvericilikdə müəyyən edilmiş işsizlik anlayışından daha genişdir.

Onu da qeyd etmək ki, işçi qüvvəsinin tədqiqi nəticəsində əldə olunan göstəricilərin əmək bazarında tələb və təklifin təhlilində və proqnozlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu məlumatları işgüzar dairələrin uzunmüddətli marketing strategiyasının işlənməsində, mövcud olan iqtisadi şəraitə nəzarət olunmasında, müəyyən əhali qruplarına maddi yardım göstərilməsi üçün dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanmasında və gələcəkdə iqtisadi artımın və işgüzar fəallığın artırılması məqsədi ilə kapital qoyuluşunun əsaslandırılması üçün proqnozların işlənilməsində istifadə oluna bilər.

Nəzərdə tutulan müayinə tədqiqatı ölkənin bütün ərazilərini əhatə etməlidir. Seçmə planının tərtib olunmasında ölkədə son dəfə həyata keçirilmiş əhalinin ümumdövlət siyahıyaalınmasının məlumatlarından istifadə olunması məqsədə uyğundur. Bu məlumatlara əsasən rayon və şəhərlərdə yaşayan şəxslərin sayına uyğun olaraq seçiləcək ev təsərrüfatlarının sayı müəyyən olunur. Seçmə planının tərtib olunmasında demoqrafiya ilə məşğul olan statistika şöbələrinin əməkdaşlarının iştirakı daha məqsədə uyğundur. Seçmə planının rayon səviyyəsində yaradılması və işlənməsi müvafiq olaraq seçmə şəbəkəsinin bu səviyyədə yaradılmasına imkan yaradır.

Şəhər ərazi vahidi üzrə əhalinin siyahıyaalma məlumat bazasının yaradılması aşağıdakı qaydada həyata keçirilir. Rayon ərazi vahidləri şəhər və kənd yaşayış məntəqələri olmaqla iki yerə bölünür. Şəhər yaşayış məntəqələri üzrə seçmə aparmaq üçün əsas məlumat bazası kimi son siyahıyaalma materialları qəbul edilməlidir.

Həmin məlumatlar Microsoft Office proqram paketinin Access proqram sisteminə uyğun məlumat bazasına daxil edilir. Məlumdur ki, əhalinin siyahıya alınması üzrə məlumat bazası başqa formatda (Foxpro) olması nəzərə alınaraq onu Access sisteminə müvafiq vəziyyətə gətirmək lazımdır. Bütün şəhər, şəhər tipli qəsəbə və rayon mərkəzləri üzrə ev təsərrüfatları haqqında məlumat bazasının Access sisteminə verilməsi məqsədəuyğundur. Yaradılmış məlumat bazası ərazi vahidlərində sayıcı məntəqələrinin qruplaşdırılması və reprezentativ sayıcı məntəqəsinin seçilməsi üçün istifadə edilməlidir.

Şəhər yaşayış məntəqələrində sayıcı məntəqələrinin qruplaşdırılması məqsədi ilə aşağıdakı mexanizmin tətbiq olunması məqsədə uyğundur. Şəhər yerlərində sayıcı məntəqələrə uyğun ev təsərrüfatlarının sayı müəyyən-ləşdirildikdən sonra əhalinin sayından asılı olaraq klasterlərin sayı müəyyən olu-nur. Həmin klasterlərin sayına müvafiq sayıcı məntəqələri SPSS proqram paketi vasitəsi ilə qruplaşdırılır. Hər bir qrup üzrə ev təsərrüfatlarının cəmi hesablanır. Bundan sonra həmin klaster üçün seçiləcək ev təsərrüfatlarının planı hazırlanır. Yəni şəhərin seçmə planı şəhərdə ev təsərrüfatlarının sayına bölünəcək

klasterdə olan ev təsərrüfatlarının sayına vurulmaqla klaster üzrə seçmə planı təyin edilir. Klaster üzrə reprezentativ sayıcı məntəqəsi ev təsərrüfatlarının sayının median qiymətinə müvafiq götürülür. Bu hesablamaların Excel proqramı vasitəsi ilə aparılması məqsədə uyğundur.

Kənd yaşayış məntəqələrinin rayon mərkəzindən məsafəsinə uyğun olaraq qruplaşdırılmasının aşağıdakı qaydada aparılması daha məqsədə uyğundur. Qruplaşdırma əlaməti üçün yaşayış məntəqəsinin rayon mərkəzindən yerləşdiyi məsafə əsas götürülür. Çünki kənd yaşayış mənsəməqəsinin iqtisadi inkişafı nəqliyyat xərclərindən, bazara olan məsafədən və s, amillərdən asılıdır. Bu əlamətə görə qruplaşdırma aparmaq üçün bütün rayon statistika orqanlarından məlumatlar toplanaraq həmin məlumatların elektron bazası yaradılmalıdır. SPSS proqram sistemi vasitəsilə rayon mərkəzindən məsafəyə görə qruplaşdırma aparılmaqla kənd yaşayış məntəqələri n sayda qrupa bölünür. Bundan sonra hər bir qrupdan ev təsərrüfatlarının sayının median qiymətinə müvafiq olaraq reprezentativ kənd yaşayış məntəqəsi seçilməlidir. İstər şəhərlərdə sayıcı məntəqəsi və istərsə də kənd yaşayış məntəqələrinin seçilməsi üçün statistik qruplaşdırma və reprezentativ obyektin seçilməsi prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Belə olan halda seçmənin xətasını minimuma endirmək mümkündür.

Müayinə məqsədi ilə ev təsərrüfatlarının seçilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır. Şəhər sayıcı məntəqələri və kənd yaşayış məntəqələri seçildikdən sonra həmin ərazilərin ev təsərrüfatlarının siyahısından seçmə planına müvafiq SPSS proqram sisteminin köməyiylə sadə təsadüfi seçmə üsulu ilə seçiləcək obyektlər müəyyənləşdirilir. Şəhər yerlərində seçmə obyektlərini müəyyənləşdirmək üçün əsas məlumat bazası kimi əhalinin siyahıyaalınması məlumatları götürülür. Kənd yaşayış məntəqələrindən isə lazımı (dəqiqləşdirilmiş) məlumatlar toplanmalı və həmin siyahı əsasında seçmə obyektləri müəyyənləşdirilməlidir. Seçilmiş ev təsərrüfatlarının tədqiqat aparmaq üçün siyahıda işarələnməsi zərurət kəsb edir. Kənd yaşayış məntəqəsində seçməyə düşən ev təsərrüfatlarının sayını müəyyənləşdirmək üçün rayon üzrə kənd yerlərində seçmə planının yekununu

ev təsərrüfatlarının sayına bölüb, klaster üzrə ev təsərrüfatlarının sayına vurmaq lazımdır.

Seçmə planının həcmindən və başqa parametrlərdən asılı olaraq müayinənin nəticəsi ümumiləşdirilir, yəni seçmə müayinənin nəticəsi müvafiq əmsala vurularaq respublika üçün yekun məlumatlar hesablanır.

Seçmənin nisbi standart xətası müayinənin nəticələrinin təhlili üçün istifadə olunur. Bu zaman variasiya əmsalı əsas götürülür. Əgər variasiya əmsalı 5%-dən az olarsa belə hal daha keyfiyyətli hesab olunur ($V \leq 5\%$). Lakin variasiya əmsalının qiyməti $5 \leq V \leq 10\%$ intervalında olarsa normal və yaxud $5 \leq V \leq 25\%$ intervalında olanda da seçmə müayinənin nəticələri kafi hesab olunur.

Ümumiyyətlə beynəlxalq təcrübə göstərir ki, seçmə müayinəsi tədqiqatının aparılmasında SPSS, Access, Excel və Word kompyuter proqram paketlərindən birgə istifadə edilməsi daha səmərəli və məqsədə uyğundur.

Hazırkı dövrdə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq məşğulluq problemləri üzrə əhalinin çoxməqsədli tədqiq olunması Qazaxıstanın, Qırğızıstanın, Gürcüstanın, Moldovanın, Rusiyanın və Ukrainanın statistika təcrübəsinə daxil olmuşdur. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq belə müşahidə yolu ilə əmək bazarının öyrənilməsi 2003-cü ilin iyul ayında aparılmışdır [34, s.,21].

Müasir dövrdə Azərbaycanda formalaşmaqda olan əmək bazarında mövcud olan vəziyyət bazarın öyrənilməsində əlavə məlumat mənbələrinin yaradılmasını tələb edir. BƏT tövsiyyələrinə əsasən əmək bazarında «böhran zonası»nın müəyyən olunması məqsədi ilə iqtisadi fəal əhali arasında seçmə telefon sorğusunun aparılması təcrübəsindən istifadə olunması təklif olunur. Əmək bazarının böhran zonası (təhlükə zonası) araşdırılan dövrdə işin tamamiilə olmaması və ya natamam olması səbəblərindən maddi vəziyyəti çətin olan və ya əmək haqqının səviyyəsi çox aşağı olan iqtisadi fəal əhalini əhatə edir. Əmək bazarının bu kateqoriyası aşağıdakı yarımqruplar hesabına cəmləşə bilər:

I yarımqrup - rəsmi status almış işsizlər;

II yarımqrup -rəsmi işsizlik statusu olmayıb, ailədə adam başına düşən gəlir yaşayış minimumundan aşağı olub işləməyən şəxslər:bu qrupa aid olan şəxslərin böyük əksəriyyəti BƏT-in metodologiyasına əsasən işsizlik tələblərinə uyğun gəlir, işləməyə hazırdır və iş axtarışı ilə məşğuldurlar;

III yarımqrup - natamam məşğulluq rejimində işləyən, əlavə gəlir mənbəyi olmayan və ailədə adambaşına düşən gəliri yaşayış minimumundan aşağı olan şəxslər; BƏT-in tövsiyələrinə əsasən işləyənlərin bu kateqoriyası görünən natamam məşğulluğa aid edilir,

IV yarımqrup - tam iş günü rejimində məşğul olub, əlavə gəlir mənbəyi olmayan və əmək haqqının orta səviyyəsi yaşayış minimumundan aşağı olan şəxslər, Bu faktlar əmək potensialından tam istifadə olunmadığını göstərir.BƏT-in tövsiyələrinə əsasən iqtisadi fəal əhalinin bu kateqoriyası görünməyən natamam məşğulluğa aid edilir.

Deməli, ölkədə mövcud olan reallıqları nəzərə alsaq, bir çox idarə və müəssisələrdə işləyən, rəsmi əmək haqları yaşayış minimumundan aşağı olub, digər gəlir mənbəyi olmayan şəxsləri potensial işsizlərə aid etmək olar. Digər tərəfdən rəsmi işsizlik statusu olmayıb iş axtarışı ilə məşğul olan şəxslərin müəyyən hissəsi iqtisadiyyatın gizli bölməsinə üz tuturlar.

Perspektivdə bu sahədə işlərin təkmilləşdirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- seçmə işinin təşkilinin yaxşılaşdırılması və seçmənin həcmnin optimallaşdırılması əsasında seçmə müayinənin nəticələrinin baş məcmüyü tam dolğunluğu ilə əks etdirməsinin təmin olunması;

- tədqiqatın nəticələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına onun aparılmasına sərf olunan maliyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin təmin olunması;

- həm ölkə, həm də ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində əldə olunan müşahidə məlumatlarının dəqiqliyinin və baza məlumatlarının əldə olunması metodlarının optimallaşdırılması və onlara düzəlişlər olunması.

Tədqiqat materiallarının araşdırılması proqramının təkmilləşdirilməsi sahəsində əsas diqqət aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəldilməlidir:

- MHS-də qəbul olunmuş istehsalın sərhədləri daxilində ev təsərrüfatlarının bütün fəaliyyət növlərinin daha dəqiq qeydə alınmasının təmin olunması;
- ev təsərrüfatlarda məşğulluğun dəqiq qeydə alınmasının təmin olunması;
- qeyri-formal sektorda məşğul olanlar haqqında məlumatların toplanmasının təkmilləşdirilməsi;
- natamam məşğulluğun qeydə alınması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi;
- qeyri-formal sektorda istehsalın həcmnin qiymətləndirilməsində istifadə olunan məcmu əmək məsrəflərinin hesablanması təkmilləşdirilməsi.

Seçmə tədqiqatının inkişafı və təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə əsas istiqamətlərdən biri də standart proqramlarla yanaşı statistika təcrübəsinə lokal tədqiqat formalarının daxil edilməsi də sayıla bilər. Lokal tədqiqat forması ayrı-ayrı əhali qruplarının, xüsusi problemlərin və ya konkret regionların (lokal əmək bazarlarının) statistik müşahidəsini nəzərdə tutur. Belə tədqiqat zamanı əldə olunacaq məlumata tələbatdan aslı olaraq aşağıdakılar müşahidə obyektinə ola bilər:

- sosial müdafiə tələb edən şəxslərin əmək bazarında vəziyyəti (orta məktəb məzunları; təqaüddçülər; hərbi xidmətini başa vuran şəxslər və s.);
- kənd yerlərində əmək bazarının vəziyyəti;
- təkrar məşğulluq;
- qeyri-formal sektorda məşğulluq və s.

Lokal tədqiqat formasının tətbiq olunması işsizliyin əlavə aspektlərini təhlil etməyə və əmək bazarında fəallığın artırılması siyasətinin müxtəlif formalarının səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Beynəlxalq statistika fəaliyyətinin proqramına uyğun olaraq Avropa iqtisadi komissiyası çərçivəsində əməyin şəraiti və qorunmasının təhlili, ona nəzarət olunması məsələsi üstünlük kəsb edən istiqamətlərdən biri kimi nəzərdə tutulur.

Əksər MDB ölkələrində olduğu kimi bizim ölkəmizdə də hələ ki, bu sahədə dövlət statistika hesabatı qaydası saxlanılır. İqtisadiyyatda struktur dəyişkənliyi, müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı, əmək şəraitinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə icra orqanlarının funksiyalarının dəyişilməsi əmək şəraitinin vəziyyəti

yətinin, istehsalat xəsarətinin səviyyəsinin və peşə xəstəliklərinin statistik öyrənilməsinə diqqətin daha da artırılmasını tələb edir.

Demək olar ki, yenidənqurma illərində, istehsalın həcmının azaldığı bir şəraitdə əmək məhsuldarlığının statistik öyrənilməsinə maraq öz əhəmiyyətini itirmişdi. Lakin iqtisadiyyatın stabilləşməsi və istehsalın bərpa olunması əmək məhsuldarlığının artmasına və ya aşağı düşməsinə təsir edən amillərin öyrənilməsi və hesablanması yenidən öz aktuallığını bərpa edir.

Hazırkı dövrdə müəssisə və təşkilatlardan işçi qüvvəsi haqqında məlumatların toplanması iri və orta həcmli müəssisələrdə aylıq, kiçik və müştərək müəssisələrdə rübdə bir dəfə, digər formada müəyyən olunmuş müəssisələrdə isə ildə bir dəfə statistik hesabat formalarının təqdim olunması yolu ilə həyata keçirilir.

İşçilərin sayını və əmək haqqını xarakterizə edən ənənəvi göstəricilərlə yanaşı, statistika hesabatların kadrların hərəkətini, natamam iş günü rejimində işləyən işçilərin sayı, boş iş yerlərinin sayı, iş yerlərinin ixtisarı və yeni iş yerlərinin yaradılması üzrə müəssisələrin proqnozları daxil edilməlidir.

Gələcəkdə məşğulluğun cari uçotunun inkişafı əmək şəraitinin və əmək məhsuldarlığının, dövlət qulluqçularının kadr tərkibinin və işçilərin peşə-ixtisas quruluşunun statistik öyrənilməsinin təkmilləşdirilməsinin məqsədyönlü həllini nəzərdə tutur.

Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha aydın şəkildə göstərir ki, hazırkı dövrdə tətbiq olunan statistik uçot qaydaları bazarın bütün iştirakçıları haqqında tam dolğun məlumat əldə etməyə imkan vermir. Bu da öz növbəsində əmək bazarında mövcud olan vəziyyətin adekvat qiymətləndirməsini təmin etmir. Məşğulluq və işsizlik sahəsində yaranmış gərginliyin aradan qaldırılması üçün bu sahədə lazımı proqramların işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Ölkə və ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində bu işlərin səmərəli həyata keçirilməsi bazarın tələblərinə cavab verən statistik informasiya mənbələrinin yaradılamsı işinin sürətləndirilməsini tələb edir.

3.2. Əmək bazarında proseslərin dinamikasının proqnozlaşdırılması

Milli bazar iqtisadiyyatı öz təsdiqini tapdıqca iqtisadi qərarların təhlili, qiymətləndirilməsi və qəbulu prosesinin dəstəklənməsi vasitələrinin işlənilməsi vacibliyi daha aydın şəkildə özünü büruzə verir. Dinamiki dəyişən müasir bazar münasibətləri əmək bazarının vəziyyətinin sistemətik monitorinqini, onun göstəricilərinin dəyişmə dinamikasının öyrənilməsini, tələb və təklif münasibətlərinin, həmçinin onun maddi cəhətlərinin nisbi mahiyyətlərinin proqnoz hesabatlارının aparılması vacibliyini təyin edir. Bu zaman qərarların qəbul olunması, planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması proseslərində iqtisadi göstəricilərlə yanaşı siyasi, sosial, demoqrafik, texnoloji kimi zəif hesab olunan faktorların nəzərə alınması daha çox səmərə verə bilər. Sonuncuların əmək bazarının tədqiqi zamanı rəasional qərarların iqtisadi analizi, planlaşdırılması və sintezi məsələlərinə təsirini nəzərə almaq üçün informasiya itkisini formal ekspert qiymətləri və bilikləri ilə aradan qaldırmağa imkan verən intellektual texnologiyadan istifadə olunması məqsəddəuyğundur.

Məsələnin qoyuluşundan asılı olaraq əmək bazarını xarakterizə edən əsas göstərici və kriteriyaların həm ayrı-ayrılıqda və həm də kompleks halda bazarın dəyişmə tendensiyasına təsirinin modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması çox maraq kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək bazarının vəziyyətinin elmi əsaslandırılmış proqnozlaşdırılması əmək bazarının tənzimlənməsi baxımından məşğulluq sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin, müvafiq proqram və konsepsiyaların işlənilməsi üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

Əmək bazarının gələcək vəziyyətinin təyin olunması istiqamətində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, əmək bazarı funksional komponentləri müxtəlif kriteriyalar, göstəricilər, verilənlər çoxluğu ilə xarakterizə olunan iqtisadi, siyasi, sosial, demoqrafik, texnoloji faktorlardan ibarət olan iyerarxik strukturlu sistem kimi təsvir oluna bilər. Bu zaman əmək bazarının struktur elementlərini və onların formalaşma mənbələrini xarakterizə edən əksər göstəricilər, kriteriyalar və faktorlar (giriş verilənləri, onların arasında asılılıq, ehtimal olunan proqnoz

qiymətləri, göstəricilərin kriteriyal qiymətləndirilməsi və onlar arasında asılılıq) əksər vaxt kəmiyyət deyil, keyfiyyət xarakterli olurlar.

Azərbaycanda əmək bazarının gələcək vəziyyəti kimi aşağıdakı 6 alternativ variant müəyyən oluna bilər:

1. Yaxın gələcəkdə mövcud vəziyyətin saxlanılması, yəni əmək ehtiyatlarına olan tələb və təklif arasında disbalansın mövcudluğu;

2. Tam məşğulluğun həyata keçməsi, yəni hər bir işləmək istəyən şəxs işlə təmin oluna bilər. Bu halda əmək ehtiyatlarına olan tələb və təklif arasında disbalans aradan qaldırılır, onlar tam tarazlıq vəziyyətindədirlər.

3. İqtisadiyyatda olan struktur dəyişikliklərin təsiri ilə işsizliyin artması.

4. Yüksək ixtisaslı kadrlar bazarının genişlənməsi, elmi-texniki inkişaf ilə bağlı əmək bazarında yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbin artması.

5. Dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpa olunması və bir çox müəssisə və təşkilatların bu işə cəlb olunması nəticəsində dövlət monopoliyasının güclənməsi.

6. Əmək ehtiyatlarının miqrasiyasının güclənməsi.

Əmək bazarının ehtimal olunan gələcəyinin proqnozlaşdırılması məsələsinin həlli üçün iyerarxik analiz metoduna əsaslanan yanaşma seçilmişdir. İyerarxik analiz metoduna görə problem sahəsi kimi əmək bazarının gələcək vəziyyəti dekompozisiya olunur və hissə-hissə analiz olunaraq real vəziyyəti təyin edən bütün göstəricilər, faktorlar və spesifik cəhətlər tədqiq edilir. Birinci səviyyə tədqiq olunan problemin ümumi məqsədini, daha doğrusu, əmək bazarının gələcəyini təyin edir.

İkinci səviyyə qoyulmuş məqsədə, yəni əmək bazarının gələcək vəziyyətinə təsir edən iqtisadi, siyasi, sosial, demoqrafik, texnoloji kimi əsas (baza) faktorlardan ibarətdir. Bu səviyyənin hər bir amili əmək bazarına təsir edən güc və ya subyektlərdən asılıdır.

Üçüncü səviyyəni təşkil edən əmək bazarının əsas güc və ya subyektləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) əməkqabiliyyətli əhali; 2) təşkilat və müəssisələr; 3) sərmayədarlar; 4) dövlət; 5) məşğulluq mərkəzləri.

Dördüncü səviyyə üçüncü səviyyədə yerləşən əmək bazarının əsas subyektlərinin məqsədlərini ifadə edir. Əsas məqsədlər bunlardır: 1) əmək qabiliyyətli əhali üçün: maddi gəlir əldə etmək, sosial müdafiə, professional inkişaf, şəxsi imkanların reallaşması; 2) təşkilat və müəssisələr üçün: ixtisaslı əmək ehtiyatlarını, qabaqcıl texnologiyanı cəlb etmək, gəlir və sabitliyi təmin etmək; 3) sərmayədarlar üçün: gəlir, sabitlik əldə etmək, qabaqcıl texnologiyanı cəlb etmək; 4) dövlət üçün: ictimai asayişin, sosial rifahın təmin olunması, əmək ehtiyatlarının məşğulluğu, dövlət büdcəsinin səmərəli təşkili və istifadəsi; 5) məşğulluq mərkəzləri üçün: işsiz əhəlinin işlə təmin olunması, professional inkişafa qatılması, sosial adaptasiyası.

İyerarxik model əmək bazarının vəziyyətinin çoxvariantlı ssenari üzrə analizini həyata keçirməyə və əmək bazarındakı cari vəziyyəti nəzərə almaqla gələcəkdə mümkün variantlar arasından başqalarını dominə edənini seçməyə imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə bazar münasibətləri dərinləşdikcə, iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin payı azaldıqca, perspektivsiz və azrentabelli müəssisələr ləğv edildikcə, idarəetmə aparatının, elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsinin həcmi ixtisar olunduqca xeyli işçinin sərbəstləşməsi prosesi baş verəcəkdir. Buna görə də əmək bazarında yaranmış müasir vəziyyət çox mürəkkəb və ziddiyyətli olub, yaxın vaxt üçün bu sahədə verilən heç bir proqnoza uyğun gəlməyə bilər. Bu hər şeydən əvvəl, iş qüvvəsinə olan tələb və təsərrüfat mexanizminin yenidən qurulması sürəti ilə müəyyən edilən iş qüvvəsinin sərbəstləşdirilməsi miqyasına aiddir. İş qüvvəsinin sərbəstləşdirilməsi prosesinin düzgün proqnozlaşdırılması işinin çətinləşməsi, respublikada iqtisadi sabitliyin olmamasından irəli gəlir. Bununla belə, güman etmək olar ki, respublikamızda dövlət mülkiyyətinin xüsusişdirilməsi, az rentabelli kiçik və orta müəssisələrin bağlanması və sairə bağlı olaraq, xeyli iş qüvvəsinin sərbəstləşəcəyi ləbuddur.

Sərbəst surətdə səmərəli məşğulluğa nail olmaq üçün əmək bazarının inkişafı və iş qüvvəsinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsinin çevik mexaniz-

minin yaradılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, əmək bazarı müxtəlif aspektlərdən şərh olunur. Bəzilərinin fikrincə, əmək bazarı dedikdə, əmək haqqı və gəlirlər vasitəsilə əməyə və iş qüvvəsinə olan təklifin öz-özünə nizamlanması mexanizmi başa düşülməlidir. Başqa bir mövqedən çıxış edənlər isə, hesab edirlər ki, əmək bazarı iş qüvvəsinin alınib-satılması prosesini bilavasitə nizamladırmır. O, yalnız vasitəçilik yolu ilə iş verənlərlə mizdlə işləmək istəyənlər arasında tələb və təklifin ödənilməsinə şərait yaradır. Bu işdə respublikamızda və onun ayrı-ayrı rayon və şəhərlərində yaradılan məşğulluq xidməti idarələri mühüm rol oynamalıdır. Yaradılan məşğulluq orqanları, müvafiq ərazilərdə iş qüvvəsinin «satıcıları» arasında əlaqələrin tənzimlənməsində və əmək bazarının formalaşmasında əsas həlqə olmalıdır. Bəzi iqtisadçıların haqlı olaraq qeyd etdiklərinə əsasən, əmək bazarı dedikdə, bu heç də bəzilərinin düşündüyü kimi o demək deyildir ki, burada bilavasitə iş qüvvəsinin alqı-satqısı prosesi baş verəcək, kimsə bazarda öz iş qüvvəsini satacaq, başqa birisi isə onu satın alacaq. Burada söhbət ondan gedir ki, müəyyən iş qüvvəsinə malik olan və işləmək istəyən əmək qabiliyyətli adamlar dövlət məşğulluq idarələri vasitəsilə özlərinin arzularına, qabiliyyəti və bacarıqlarına, peşə hazırlığına müvafiq olan iş yerləri axtaracaq və həmin orqanların köməkliyi ilə işə düzələcəklər. Bu nöqtəyindən nəzərdən, əmək bazarı dedikdə, əhalinin dövlət tərəfindən təşkil edilmiş sosial müdafiəsi sistemi başa düşülməlidir. Burada əsas tənzimləyici dövlət məşğulluq xidmətidir. Məşğulluq xidməti idarələri fəaliyyət göstərdikləri ərazisində iş qüvvəsinə olan tələb və təklifi təhlil etməli, proqnozlaşdırılmalı, əmək bazarının vəziyyəti haqqında vaxtılı-vaxtında dövlət orqanlarına məlumat verməli, boş iş yerlərinin və işə düzəlmək istəyən vətəndaşların uçotunu aparmalı, onlara münasib iş tapmaqda kömək göstərməli, sərbəstləşən işçilərə və əhalinin başqa kateqoriyalarına peşəyönümündə, işə düzəlməkdə, habelə başqa işlərdə lazımı xidmətlər göstərməlidirlər.

Qeyd edək ki, bazar münasibətləri dərinləşdikcə xeyli iş qüvvəsinin sərbəstləşməsi baş verir və hazırda əmək bazarında iş qüvvəsinə olan tələb və təklifin miqyası barədə verilən hər bir proqnoz çox şərti xarakter daşıyır. Respub-

likamızda əmək bazarının formalaşmasına və burada iş qüvvəsinə olan tələb və təklifin dəyişilməsinə çoxukladlı iqtisadiyyatın formalaşması, mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi, yeni təsərrüfat formalarının (aksioner, icarə), xüsusi və fərdi sahibkarlığın inkişafı, iqtisadi məkanın formalaşması və bunun əsasında idarəcilik strukturunun ixtisar və s, bu kimi onlarca amillər təsir göstərir. Bütün bunlar, bütünlükdə götürüldükdə, iş qüvvəsinə tələbin azalmasına səbəb olmaqla, məhdud tələbə əsaslanan əmək bazarının formalaşmasına gətirib çıxaracaqdır. Burada isə sosial-iqtisadi problemlərlə bağlı olan amillər həlledici rol oynamaqla, iş yerlərinin sayının azalmasına zəmin yarada bilər. Qarışıq iqtisadiyyatın yaranması ilə bağlı olan amillər isə, alternativ iqtisadiyyat bölməsində iş qüvvəsinə olan tələbi müəyyən dərəcədə artırmaqla bilər.

Cədvəl 3.1

2001-2013-cü illərdə Azərbaycanda əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəlinin sayının dinamikası (min nəfər)

İllər	Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəli, min nəfər
2001	4736,0
2002	4740,6
2003	4767,1
2004	4865,1
2005	5304,0
2006	5444,1
2007	5569,6
2008	5681,2
2009	5773,3
2010	5875,7
2011	5974,6
2012	6042,0
2013	6132,0

Məlumdur ki, ölkədə əmək ehtiyatlarının əsas hissəsini əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyəti şəxslər təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də əmək bazarında iqtisadi fəallığın və eyni zamanda işçi qüvvəsi təklifinin dəyişilməsinə təsir edə biləcək başlıca amil kimi bu kateqoriyadan olan əhəlinin sayında baş verə biləcək

dəyişikliklərin proqnozlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Analitik araşdırmalar göstərir ki. 2001-2013-cü illər ərzində bu kateqoriyadan olan əhalinin sayında ümumi inkişaf meylini müəyyənləşdirmək üçün analitik hamarlaşdırma (trend) metodundan istifadə etmək olar(Cədvəl 3.2).

Cədvəl 3.2

Parabola modelinin parametrlərinin hesablama cədvəli (min nəfər)

İllər	y	t	t^2	y_t
2001	4736,0	-6	36	4942,6
2002	4740,6	-5	25	5005,9
2003	4767,1	-4	16	5077,9
2004	4865,1	-3	9	5158,8
2005	5304,0	-2	4	5248,4
2006	5444,1	-1	1	5346,9
2007	5569,6	0	0	5454,2
2008	5681,2	1	1	5570,3
2009	5773,3	2	4	5695,2
2010	5875,7	3	9	5828,9
2011	5974,6	4	16	5971,4
2012	6042,0	5	25	6122,8
2013	6132,0	6	36	6282,9
Cəmi	70905,5	0	182	70905,5

Burada y - sıranın faktik səviyyəsini, y_t - sıranın nəzəri səviyyəsini göstərir.

Bu metod riyazi statistikanın ən kiçik kvadratlar üsuluna əsaslanır. Bu üsulun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həqiqi səviyyə (y) ilə nəzəri səviyyə ($\hat{y}$) arasındakı uzaqlaşmaların kvadratlarının cəmi minimum həddə bərabərdir, yəni $\Sigma(y - \hat{y})^2 = \min$ olmalıdır. Aşağıdakı cədvəldə 2000-2013--cü illərdə əmək qabiliy-

yətli yaşda əmək qəbiliyyətli əhalinin sayı haqqında verilmiş məlumatları nəzərdən keçirək (Cədvəl 3.1).

Bu məlumatların analitik təhlili onu göstərir ki, iqtisadi hadisə inkişafa doğru meyillidir və onun xarakterizə olunması üçün parabola tənliyinin ikinci qaydasından $y_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$ istifadə olunması daha məqsədə uyğundur. Burada $y_t \Rightarrow y$ – in hamarlaşdırılmış qiymətidir, a_0 , a_1 və a_2 parabola tənliyinin parametrləridir, t – vaxt fasilələridir. Tənliyin a_0 , a_1 və a_2 parametrləri ən kiçik kvadratlar üsulunun prinsiplərini təmin edən normal tənliklər sistemini həll etməklə müəyyənləşdirilir.

Hesablanmış göstəriciləri sonuncu sistem tənlikdə yerinə yazsaq əmək qabiliyyətli əhalinin sayını müəyyənləşdirən ikinci tərtib parabolanın tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$y_t = 5454,25 + 111,69 t + 4,404 t^2$$

Tənlikəasında $\sum y_t = 70905,5$ olduğum müəyyən edirik və $\sum y = 70905,5$ olduğundan hesablamamızın doğru aparıldığı aşkar olunur.

Alınmış tənlik tamaydın şəkilə göstərir ki,

araşdırılan dövrdə əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayı artımada doğru meyillidir. Belə ki, bu artım 2001-2013 illər ərzində orta hesabla ildə 116,3 min nəfər olmuşdur.

Aparılan araşdırma nəticəsində əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayının nəzəri səviyyəsinin tənliyi müəyyən etmişik və bu tənlikdə t -nin naməlum qiymətlərini yerinə qoymaqla y_t -in (nəzəri səviyyənin) ehtimal olunan göstəricilərini təyin edə bilərik. Əgər $t = 11$ qəbul etsək onda 2018-ci il üçün əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin gözlənilən sayını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

$$y_{11} = 4590,97 + 111,69 * 11 + 4,404 * 121 = 7215,7 \text{ min nəfər.}$$

Əldə etdiyimiz rəqəmlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əmək qabiliyyətli əhalinin sayının 2013-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə orta hesabla 932,7 min nəfər

artacağı ehtimal olunur. Lakin bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, hadisənin inkişaf meyli daimi olaraq dəyişilməz qalmır, bu baxımdan da ekstropolasiya metodu ilə müəyyən etdiyimiz əmək qabiliyyətli əhalinin 2018-ci il üçün sayı ehtimal olunacaq xarakter daşıyır.

Əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifinin başlıca mənbəyi iqtisadi fəal əhalidir, İqtisadi fəal əhalinin sayının artımı isə ölkədə mövcud olan əmək qabiliyyətli şəxslərin sayından birbaşa asılıdır. Statistik təcrübədə hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsində korrelyasiya metodundan istifadə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2001-2013-cü illəri əhatə edən statistik məlumatların analitik təhlili göstərir ki, Azərbaycanda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı müntəzəm olaraq artdıqca iqtisadi fəal əhalinin sayı da artmışdır. Deməli, göstəricilər arasında düzxətli əlaqə mövcuddur. Əmək qabiliyyətli əhalinin sayının dəyişilməsinin iqtisadi fəal əhalinin sayına necə təsir etdiyinin müəyyənləşdirmək üçün bir amilli korrelyasiya metodundan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Bu metod səbəb əlamətinin (x) dəyişilməsinin nəticə əlamətinin (y) dəyişilməsinə necə təsir göstərdiyini öyrənməyə imkan verir. Biramilli düzxətli əlaqə tənliyi aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$y = a_0 + a_1 x$$

Burada y - nəticə əlamətinin nəzəri səviyyəsini, x -amil əlamətinin səviyyəsini, a_0 , a_1 - düzxətli tənliyin parametrləridir.

Tənliyin a_0 , a_1 parametrlərini müəyyən etmək üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə olunur, Aşağıdakı normal tənliklər sistemindən istifadə edərək əlaqə funksiyanın minimumunu müəyyən etmək olar:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum x = \sum y \\ a_0 \sum x + a_1 \sum x^2 = \sum xy \end{cases}$$

Bu normal tənliklər sisteminin həlli a_0 və a_1 parametrlərinin qiymətlərini aşağıdakı qaydada müəyyən etməyə imkan verir:

$$a_1 = \frac{\sum (y - \bar{y})(x - \bar{x})}{\sum (x - \bar{x})^2} \quad \text{və ya}$$

$$a_1 = \frac{\overline{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\overline{x^2} - \bar{x}^2};$$

Buradan $a_0 = \bar{y} - a_1\bar{x}$ alınır.

Cədvəl 3.3

Əmək qabiliyyətli əhali və iqtisadi fəal əhalinin sayı (min nəfər)

Məlumatlar			Hesablanmış göstəricilər			
İllər	Əmək qab iliyyətli əhali (x)	İqtisadi fəal əhali (y)	x^2	y^2	$x \times y$	y_x
2001	4736,0	3641,3	16548624	13259066	14812808	4736,0
2002	4740,6	3718,6	17040384	13827986	15350381	4740,6
2003	4767,1	3732,4	17495816	13930810	15611883	4767,1
2004	4865,1	3743,8	18353513	14016038	16038814	4865,1
2005	5304,0	3748,2	19467509	14049003	16537808	5304,0
2006	5444,1	3748,2	20528149	14049003	16982345	5444,1
2007	5569,6	3763,4	22429696	14163180	17823462	5569,6
2008	5681,2	3777,5	22473288	14269506	17907617	5681,2
2009	5773,3	4147,9	22725242	17205074	19773454	5773,3
2010	5875,7	4157,8	23669198	17287301	20228113	5875,7
2011	5974,6	4168	24427318	17372224	20599923	5974,6
2012	6042,0	4264,2	27957656	18183402	22546958	6042,0
2013	6132,0	4295,2	30687168	18448743	23793690	6132,0
Cəmi	60484,2	50906,5	283803561	200061336	238007254	60484,2

İqtisadi fəal əhalinin sayının dəyişilməsinin əmək qabiliyyətli əhalinin sayının dəyişilməsindən necə asılı olduğunu müəyyən edən düzxətli əlaqə tənliyinin parametrlərini müəyyən etmək üçün zəruri olan göstəricilər 3.3 cədvəldə verilir.

Cədvəldə hesablanmış müvafiq göstəriciləri düzxətli əlaqə tənliyinin parametrlərinin hesablanması üçün istifadə olunan düsturlarda yerinə yazsaq aşağıdakıları müəyyən edərik:

$$a_1 = \frac{\overline{xy} - \bar{x}\bar{y}}{\overline{x^2} - \bar{x}^2} = 0,484;$$

$$a_0 = \bar{y} - a_1\bar{x} = 1644,13.$$

Deməli, göstəricilər arasında əlaqə tənliyini aşağıdakı düsturla ifadə edə bilirik:

$$y = 1644,13 + 0,484x$$

Bu tənlik iqtisadi fəal əhalinin sayının orta səviyyəsinin əmək qabiliyyətli əhalinin sayından asılılığını xarakterizə edir. Hesablama cədvəlində nəticə əlamətinin həqiqi səviyyələrinin cəmi ilə nəzəri səviyyələrinin cəminin bərabər olması reqressiya tənliyinin düzgün seçildiyini və parametrlərin düzgün müəyyən olunduğunu göstərir ($\sum y = \sum y_x$).

Korrelyasiya-reqressiya modelinin tətbiq olunmasının praktiki əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün amillər arasında əlaqənin sıxlığının adekvatlığını aydınlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir, Korrelyasiya əlaqəsinin sıxlığı «nəzəri korrelyasiya əlaqəsi- η » ilə ölçülə bilər. Bu əlaqə nəticə əlamətinin nəzəri səviyyələrinin orta səviyyədən orta kvadratik uzaqlaşmasının faktiki səviyyəsinin orta kvadratik uzaqlaşmasına nisbəti kimi müəyyən olunur:

$$\eta = \sqrt{\frac{\sigma^2}{\sigma^2}} \quad \text{və ya} \quad \eta = \sqrt{\frac{\sum (y - \bar{y})^2}{\sum (y - \bar{y})^2}} \quad .$$

Korrelyasiya əlaqəsinin qiyməti $0 \leq \eta \leq 1$ arasında müəyyən olunur. Əlaqə göstəricisi 1-ə nə qədər çox yaxın olarsa bu amillər arasında əlaqənin bir o qədər sıx olduğunu göstərir. Yuxarıda tədqiq olunan göstəricilər arasında əlaqə sıxlığını müəyyən etmək üçün zəruri olan göstəriciləri hesablayaq (cədvəl 3.4).

3.4 sayılı cədvəlin məlumatlarına əsasən korrelyasiya əlaqəsini iki üsulla hesablaya bilərik:

$$\eta = \sqrt{\frac{\sum (y_t - \bar{y})^2}{\sum (y - \bar{y})^2}} = \sqrt{\frac{560493,05}{717355,9}} = \sqrt{0,781} = 0,883$$

$$\eta = \sqrt{1 - \frac{\sum (y - y_t)^2}{\sum (y - \bar{y})^2}} = \sqrt{1 - \frac{156862,8}{717355,9}} = \sqrt{0,781} = 0,883$$

Alınan nəticələr onu göstərir ki, əlamətlər arasında əlaqə sıxdır ($\eta = 0,833$).

Korrelyasiya əlaqəsi göstəricisinin kökaltı ifadəsi determinasiya əmsalı adlanır. Apardığımız tədqiqatda bu əmsalın qiyməti 0,781-a bərabərdir, Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, iqtisadi fəal əhalinin sayının dəyişilməsi 78,1% əmək qabiliyyətli əhalinin sayının dəyişilməsi ilə şətlənir.

Müəyyən etdiyimiz əlaqə tənliyində a_1 parametrinin əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün «elastiklik əmsalı «(E)» göstəricisindən istifadə olunur:

$$E = a_1 \frac{\bar{x}}{\bar{y}} = 0,484 \cdot \frac{4652,6}{3915,9} = 0,575$$

Bu əmsalın qiymətinə əsasən deyə bilərik ki, əmək qabiliyyətli əhalinin sayının 1% artması nəticəsində iqtisadi fəal əhalinin sayı orta hesabla 0,57 % artır.

Apardığımız proqnozlaşdırma modelinə əsasən müəyyən edə bilərik ki, 2018-ci ildə 2013-ci illə müqayisədə əmək qabiliyyətli əhalinin sayının orta hesabla 17,6 % artması gözlənilir. Deməli, digər amillərin dəyişilməməsi şərti ilə

əmək qabiliyyətli əhalinin sayının artması hesabına iqtisadi fəal əhalinin sayının 2018-ci ildə 2013-cü illə müqayisədə orta hesabla 8,3% artması gözlənilir.

Cədvəl 3.4

Əmək qabiliyyətli və iqtisadi fəal əhalinin sayı arasında əlaqənin sıxlığını müəyyən edən göstəricilər

$y - \bar{y}$	$(y - \bar{y})^2$	$y_t - \bar{y}$	$(y_t - \bar{y})^2$	$y - y_t$	$(y - y_t)^2$
-274,58	75394,18	-282,94	80055,807	8,361348	69,91215
-197,28	38919,4	-253,9	64466,694	56,62292	3206,155
-183,48	33664,91	-227,38	51702,191	43,90116	1927,312
-172,08	29611,53	-178,35	31810,368	6,274614	39,37079
-167,68	28116,58	-116,36	13539,085	-51,3224	2633,992
-167,68	28116,58	-58,958	3476,0791	-108,722	11820,41
-152,48	23250,15	40,3531	1628,3757	-192,833	37184,62
-138,38	19149,02	42,5794	1813,0067	-180,959	32746,31
232,02	53833,28	55,4047	3069,6832	176,6153	31192,96
241,92	58525,29	102,834	10574,863	139,0858	19344,87
252,12	63564,49	140,245	19668,751	111,8747	12515,94
348,32	121326,8	307,265	94411,582	41,05532	1685,54
379,32	143883,7	429,274	184276,57	-49,9545	2495,449
Cəmi	717355,9	-	560493,05	-	156862,8

Aparılan tədqiqata əsasən onu söyləmək olar ki, dövlət investisiya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi zamanı əmək bazarında təkcə son illərdə müxtəlif sahələrdə azad olmuş iş qüvvəsinin sayını deyil, həm də əmək qabiliyyətli yaşına çatan gənclərin sayının artmasını da nəzərə almaq lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, əmək bazarının formalaşmasında həmin amillərin lazımı dərəcədə qiymətləndirilib nəzərə alınmaması, respublikamızda mövcud olan işləməyən əmək qabiliyyətli əhalinin sayının daha da çoxalmasına və sosial gərginliyin artmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də, səmərəli məşğulluğun formalaşmasının mühüm ünsürlərindən biri də, əmək bazarında iş qüvvəsinə olan tələb və təklifin dinamik tarazlığını nizamlayan mexanizminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi prosesində əmək bazarının müxtəlif aspektləri öyrənilmiş, məşğulluq və işsizliyin səviyyə və dinamikasının statistik qiymətləndirilməsi əsasında nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maddi təminat isə insanın ictimai istehsalda fəal və məhsuldar iştirakının nəticəsidir. Fikrimizcə müasir dövrdə fəal əmək bazarının yaranması üçün əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində dövlətin əsas rol oynaması funksiyasının saxlanması və məşğulluq siyasəti dövlətin sosial siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olması zəruridir.

2) Aparılan tədqiqata əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, 2000-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə ölkəmizdə əmək ehtiyatlarının sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış və ölkə tarixində ən yüksək həddə çatmışdır. Belə ki, 2013-cü ildə əmək ehtiyatlarının əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi 64,8%, əmək ehtiyatlarının tərkibində əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin xüsusi çəkisi isə 98,0% faiz təşkil etmişdir.

3) 2000-2013-ci illər ərzində əmək qabiliyyətli əhalinin sayında baş verən dəyişikliklərin statistik tədqiqi və onun inkişaf meylinin modelinə əsaslanaraq 2018-ci ilə qədər ölkəmizdə əmək qabiliyyətli əhalinin sayının 7215,7 min nəfərə çatacağını proqnozlaşdırmaq olar. Tədqiq olunan dövr ərzində əmək qabiliyyətli əhalinin sayının ildə orta hesabla 123,2 min nəfər artmasına baxmayaraq iqtisadi fəal əhalinin rəsmi sayı ildə orta hesabla cəmi 29,8 min nəfər artmışdır. Bu göstəricilər arasında qarşılıqlı əlqənin sıx olmasına baxmayaraq iqtisadi fəal əhalinin sayının orta illik mütləq artımı əmək qabiliyyətli əhalinin sayının orta illik artımından təxminən 4 dəfə geridə qalmışdır. Bu fərq əmək qabiliyyətli əhalinin qeydə alınmayan məşğulluğu (xüsusilə tikinti, ticarət və xidmət sahələrində, qeyri-formal sektorda məşğulluq) rəsmi qeydə alınmayan işsizlərin sayı və MDB ölkələrinə qeyri-formal şəkildə iş dalınca üz tutan əmək qabiliyyətli əhalinin sayı ilə izah oluna bilər.

Bu baxımdan müasir dövrdə əmək ehtiyatlarından intensiv istifadənin aşağıdakı əsas istiqamətlərinə diqqət yetirilməsini məqsədə uyğun hesab edirik:

- iş yerlərinin səmərəliləşdirilməsi, əməyin normallaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;
- əmək normasının dəyişdirilməsi üzrə işçilərin təşəbbüsünün inkişaf etdirilməsi;
- məhsulun, əmək tutumunun aşağı salınmasının stimullaşdırılması;
- qadın əməyindən istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılması;
- kadr axıcılığının azaldılması tədbirləri və s,

4) Ölkədə aparılan uğurlu məşğulluq siyasəti nəticəsində 2000-ci illə müqayisədə işsizliyin səviyyəsi 11,8%-dən 2013-cü ildə 5,2% -ə qədər enmişdir. Bu da öz növbəsində əhalinin gəlirlərinin artmasına, onun maddi rifahının yaxşılaşmasına və yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur.

4) Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, işsizlərin sayı müəyyən olunarkən qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydalardan fərqli olaraq araşdırılan dövrlərdə iş axtaran tələbələr, yeniyetmələr və pensiyaçılar da işsizlərə aid oluna bilər. Bu da həmin kateqoriyalardan olan şəxslərin dolanışacaq mənbəyinin yaşayış üçün nəzərdə tutulan minimum məbləğdən aşağı olması səbəbidən əmək bazarına müraciət etməsindən irəli gəlir.

Bu baxımdan müasir dövrdə əmək bazarında mövcud olan vəziyyəti öyrənmək üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunmasını zəruri hesab edirik:

- əhalinin məşğulluq problemləri üzrə seçmə müayinəsi;
- müəssisə, təşkilat və hüquqi şəxslərin başdan-başa və seçmə yolu ilə tədqiqi;
- əhalinin siyahıya alınması və mikrosiyahıya alınması.

5) Məşğulluğun qanuniləşməsi və məhdudlaşmaması məqsədi ilə qeriformal sektorda keyfiyyətli xidmət və məhsul istehsal edən təsərrüfat subyektlərinin real sektora yönəlməsi üçün aşağıdakı işlərin görülməsini zərərət kəsb edir:

- belə subyektlərin qeydiyyatdan keçməsi üçün müəyyən güzəştlərin (müvəqqəti olaraq vergilərdən azad etmək) tətbiq olunması;

- keyfiyyətli məhsul istehsalını təmin etmək məqsədilə mövcud inhisarçılığın aradan qaldırılması;
- aidiyyəti olmayan orqanların iqtisadi fəaliyyətə müdaxiləsini məhdudlaşdırmaq;
- müzdlə işləyənlərlə iş adamları arasında rəsmi əmək müqavilələrin bağlanması;
- iş yerlərində adi sanitar-gigiena qaydalarına riayət olunması üçün şərait yaradılması;
- əməyin mühafizəsi baxımından iş yerlərində texniki təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunması;
- iş yerlərində heç olmasa minimum sosial təminatın olması və s,

6) Azərbaycanda əmək haqqı özünün stimullaşdırıcı, tənzimləyici və sosial funksiyalarını zəif yerinə yetirir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş olduğu ölkələrdə minimum əmək haqqı orta aylıq əmək haqqının 35-40 faizi qədər müəyyənləşdirilir. Ölkəmizdə isə bu göstərici 2013-cü ildə 24,7% həddində olmuşdur $((105/425,1) \cdot 100 = 24,7\%)$. Orta əmək haqqının da aşağı olduğunu nəzərə alsaq minimum əmək haqqının hazırki həcmnin yaşayış minimumuna uyğunlaşdırılması zərurət kəsb edir.

7) 2000-ci ildə işsizliyin təbii səviyyədən yüksək olması nəticəsində Azərbaycanda ÜDM-in itkisi 684,1 mln manat təşkil etmişdir ki, bu da həmin ildə istehsal edilmiş ÜDM-in nominal həcmnin 14,5 faizi qədər olmuşdur. Cəmiyyətin məruz qaldığı itkilərin tərkibində işsizliyə görə müavinət ödənilməsi və işsizlərə maddi yardım göstərilməsi ilə bağlı xərclərin də məbləği böyük ola bilər.

8) Ölkə miqyasında əhəlinin məşğulluğunu o vaxt səmərəli hesab etmək olar ki, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində, əvvəla, ictimai əməyin məhsuldarlığı yüksəlsin və bu əsasda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin etsin. Digər tərəfdən işləmək arzusunda olan bütün əmək qabiliyyətli əhəli münasib iş yerləri ilə təmin edilsin və nəhayət əhəlinin normal təkrar istehsalı prosesinin həyata keçirilməsi mümkün olsun.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATSIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikası ilə BƏT arasında Əməkdaşlıq Proqramı. Bakı, 2001.
3. Azərbaycan Respublikasının Əmək məcəlləsi. Bakı, 1999.
4. Azərbaycan Respublikasının «Məşğulluq haqqında» Qanunu. «Azərbaycan» qəzeti, № 184, 2001.
5. Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 1999.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2003; 2004; 2005; 2006; 2007.
7. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi elektron saytı, «www.azstat.gov.az »
8. Aslanov A.M. «Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi və sosial iqtisadi statistika». Dərs vəsaiti, Bakı, 2005.
9. S.M.Yayqubov və A.C.Məmmədov “Sosial-iqtisadi statistika”-dərslik, Bakı-2013
10. A.Əliyev, A.Şəkərliev «Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı-2002, 400 səh.
11. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi». Bakı-2002.
12. T.Quliyev « Menecmentin əsasları» Bakı-2006, 591 səh.
13. Əmək bazarı və əhəlinin sosial müdafiəsi, Dərs vəsaiti. Bakı, 2002.
14. Əmək bazarı-statistik məcmuə. ADSK, Bakı-2007.
15. Z. Səmədzadə «Dünya iqtisadiyyatı: Çin iqtisadi möcüzəsi» Bakı -2001, səh-322.
16. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayeva Ə.Q. «Əhəlinin gəlirləri və isitəhsəlin maliyyə mexanizmləri» Bakı-2006, 248 səh.
17. «İqtisadi nəzəriyyə» dərs vəsaiti, Bakı- 1999.
18. Marks K. «Kapital» 1-ci cild, Bakı- 1969.
19. Marks K. «Kapital» 3-cü cild, Bakı- 1969.

- 20.Marks K. Siyasi iqtisadın təqdidinə dair.Bakı, 1966, səh. 208.
- 21.Məmmədov A.C. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000.
- 22.Muradov Ş.M. «İnsan potensialı:əsas meyllər, reallıqlar, problemlər».Bakı-2004, 660 səh.
- 23.Muradov R.Ş. «Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı problemləri». Bakı, 2000.
- 24.Muradov R.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycanda iş qüvvəsinin təkrar istehsalı və məşğulluq problemi. Bakı, 1995.
- 25.Muradov R.Ş. «Müasir mərhələdə əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri». Bakı -2006, 216 səh.
- 26.Mehbaliyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı, Bakı, 2001,
- 27.Mehbaliyev S.S., İsgəndərov R.K. İşsizlik. Bakı, 2001.
28. Mehbaliyev S.S., İsgəndərov R.K. Məşğulluq. Bakı, 2001.
- 29.Mehbaliyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı, məşğulluq və işsizliyin elmi-nəzəri əsasları. Bakı, 2001.
- 30.Orta illik artım sürəti cədvəlləri.-ADSK, Bakı-2003.
- 31.Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. «Sosial – iqtisadi» statistika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
- 32.Yaqubov S.M. Sosial statistika. Dərs vəsaiti. Bakı, 1995.
- 33.Айдамиров Н.А. Демографические процессы и развитие национального рынка труда в республике Азербайджан.М.1996.
34. «Анализ рационального использования рабочей силы на промышленных предприятиях Азербайджана».«Республиканская научная конференция молодых ученых специалистов и студентов». Баку, 1990.
- 35.А.Смит «Исследование оприроде и причинах богатства народов».М., 1993.
- 36.Ананьев. Новые процессы в занятости населения в условиях перехода к рыночной экономике.Вопросы экономики. М., 1995, № 5, стр, 39-47.
- 37.А. И. Шведов Реализация инвестиционной политики как фактор снижения напряженности на региональном рынке труда,.
- 38.Буланов В.С.Современные проблемы занятости и безработицы. М.,1996.

Кулиев Руфат Мурадхан оглы

**Статистическое оценивание занятости и безработицы в Азербайджанской
Республике**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав и выводов. В введении обоснуется актуальность темы, цели и задачи исследования. В первой главе рассматриваются вопросы связанные экономической сущностью занятости и безработицы, теоретические методы их урегулирование и основные направления политики занятости. Во второй главе осуществляется статистическое оценивание уровня и динамики занятости и безработицы и влияние на экономическое развитие процессов происходящих на рынке труда. В третьей главе исследуется основные направления совершенствование

статистического оценивания занятости и безработицы и прогнозируется будущая ситуация на рынке труда..

**Statistical evaluation of employment and unemployment in the Republic of
Azerbaijan SUMMARY**

The thesis consists of an introduction, three chapters and outcome. The introduction settle relevance of the topic, goals and objectives study. The first chapter discusses issues related to the economic substance of employment and unemployment, the theoretical methods of settlement and major policies zanyatosti. The second chapter is carried out statistical estimation the level and dynamics of employment and unemployment and the impact on economic development processes taking place in the market truda. The third chapter examines trends in employment and unemployment, improving the statistical evaluation projected future state of the labor market.

QULİYEV RÜFƏT MURADXAN OĞLU

R E F E R A T

**MÖVZU: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏŞĞULLUQ VƏ
İŞSİZLİYİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Mövzunun aktuallığı. Bazar münasibətləri şəraitində insan kapitalının rolunun yüksəlməsi, məşğulluq və işsizlik problemlərinə münasibətin köklü surətdə dəyişdirilməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, sosial - iqtisadi inkişaf sahələrində əldə edilməsi mümkün olan hər nə varsa, onların hamısı insanların malik olduğu əmək potensialının necə reallaşdırılmasından çox asılıdır. Bununla bərabər insan, onun əmək fəallığını müəyyən edən məcmu ictimai münasibətlərin ardıcıl surətdə təkrarlanmasının fəal subyekti kimi çıxış edir. Məhz bu, ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və elmi-texniki tərəqqinin əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsində insan amilinin aparıcı rolunu müəyyən edir. Ölkə iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsi və bu proseslərdə insan amilinin aparıcı rol oynaması, ölkədə əhəlinin məşğulluq və işsizliyinin müxtəlif aspektlərinin statistik qiymətləndirilməsini aktuallaşdırır.

Beləliklə, bazar münasibətləri ölkədə əmək bazarının inkişafına təkan vermiş, ölkədə yaranmış məşğulluq və işsizlik problemlərinin həllini ön plana çəkmişdir. Bu problemlərin həlli və əhəlinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması əmək bazarında məşğulluq və işsizlik sahəsində baş verən proseslərin statistik qiymətləndirilməsini tələb edir. Dissertasiya işinin aktuallığı da məhz bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq əsaslandırılmışdır.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Azərbaycanda bazar münasibətləri şəraitində əmək bazarında məşğulluq və işsizlik problemlərinin öyrənilməsinə müxtəlif iqtisadçı alimlər öz tədqiqatlarında geniş yer vermişlər. Respublikamızın iqtisadçı alimlərindən Səmədzadə Z.Ə., Quliyev T.Ə., Muradov Ş.M., Əhmədov A.T., Yaqubov S.M., Cavadov R.C. və digərləri ölkəmizdə əmək ehtiyatlarından istifadə və əmək bazarının bir sıra mühüm problemlərinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan tədqiqat işləri aparmışlar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsi və bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli baxımından əsaslandırılmış təklif və tövsiyyələr formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- məşğulluq və işsizliyin səviyyə və dinamikasını statistik qiymətləndirmək;
- məşğulluq və işsizliyin nəticələrinin iqtisadi inkişafa təsirini statistik qiymətləndirmək;
- müasir mərhələdə əmək bazarı statistikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;
- müddətli dövrə əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli əhəlinin perspektiv sayının müəyyən etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın obyektı Azərbaycanın Respublikasında məşğulluq və işsizlik problemidir. Tədqiqatın predmetini əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin səviyyə və dinamikasının kəmiyyət tərəfinin statistik qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını xarici ölkələrin və respublikamızın iqtisadçı alimlərinin əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik, iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsinə dair tədqiqatları, dövlətin müvafiq qanunvericilik və digər hüquqi aktları təşkil edir. Tədqiqat işində müşahidə, qruplaşdırma, qrafik, müqayisə, korrelyasiya-reqressiya, indeks və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Beynəlxalq Əmək təşkilatının, Dünya Bankı, elektron informasiya vasitələrinin və habelə ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin müəssisə və təşkilatlarının məlumatları və hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir dövrdə ölkədə mövcud olan əmək potensialından necə istifadə olunduğu statistik qiymətləndirilmişdir;
- ölkəmizdə əmək bazarını statistikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- əmək bazarında mövcud olan işsizliyin təbii səviyyədən artıq olmasının iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərməsi statistik qiymətləndirilmişdir;

- əmək qabiliyyətli əhalinin sayının dəyişilməsinin iqtisadi fəal əhalinin sayının dinamikasına təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

- müddətli dövrə əmək bazarında işçi qüvvəsi təklifinin artmasına birbaşa təsir göstərən əmək qabiliyyətli əhalinin ehtimal olunan sayı proqnozlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin materialları həm bütövlükdə ölkə səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı regionlar üzrə əmək bazarının konyukturasının öyrənilməsində və mühüm iqtisadi proqramların tərtib olunmasında praktiki əhəmiyyət kəsb edə bilər. Eyni zamanda tədqiqat işinin materiallarından iqtisad yönümlü ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində əmək bazarında baş verən hadisə və proseslərin öyrənilməsi işində tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, yeddi paragraf, nəticə və təkliflər və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin həcmi 80 səhifədən ibarətdir.

I fəsil əmək bazarında məşğulluq və işsizlik problemlərinin nəzəri-metodoloji məsələlərinə həsr olunur. Ölkədə mövcud olan əmək resurslarından səmərəli istifadənin yollarını əsaslandırmaq üçün əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin elmi təhlili sistemli nəzəri cəhətdən öyrənilməlidir. Bu məsələlərin vacibliyi nəzərə alınaraq klassiklərin nəzəri baxışları I paragrafda xronoloji ardıcılıqla araşdırılır.

Əmək bazarının meydana gəlməsi məşğulluq və işsizlik sahəsində dövlətin siyasətinin dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. I fəslin II bölməsində ölkəmizdə iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində məşğulluq siyasətinin əsas istiqamətlərindən bəhs olunur.

Əmək bazarında məşğulluq və işsizlik sahəsində yaranmış problemlərin araşdırılması və düzgün qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmək bazarını xarakterizə edən statistik göstəricilər sisteminin işlənilməsi zəruridir.

İşin II fəslində əmək bazarının statistik tədqiqinə həsr edilmişdir. Bütövlükdə ölkə miqyasında və ayrı-ayrı regionlar səviyyəsində əmək bazarının vəziyyətinin, işsizliyin səviyyəsinin dəyişilməsinin, məşğulluğa təsir edən amillərin, məşğul

əhalinin sayında baş verən dəyişikliklərin əsas meyillərinin aşkar olunmasını qiymətləndirmək və bu sahədə qısa və ya uzunmüddətli proqramların işlənilib hazırlanması və əmək bazarında baş verə biləcək proseslərin proqnozlaşdırılması nöqtəyi nəzərindən əmək bazarının müasir vəziyyətinin statistik tədqiqi zəruridir. II fəslin 3-cü paragrafında məşğulluq və işsizlik sahəsində yaranmış vəziyyətin iqtisadi inkişafa təsiri, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əmək məhsuldarlığının və əmək haqqının necə fərqlənməsi statistik tədqiqat nəticəsində qiymətləndirilir.

Dissertasiya işinin III fəslində əmək bazarında məşğulluq və işsizliyin statistik qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması məsələləri araşdırılır. Aparılan tədqiqata əsasən əmək bazarında məşğulluq və işsizlik haqqında statistik məlumatların formalaşdırılması işində bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş olduğu ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsinin zəruri olduğu əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin sonuncu paragrafda rəsmi statistik məlumatlara əsasən əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayının proqnozlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş statistik məlumatlar əsasında iqtisadi fəal əhalinin sayı ilə əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhalinin sayının dəyişilməsi arasında mövcud olan əlaqə və asılıq korrelyasiya metodundan istifadə etməklə araşdırılır.

İşin sonunda nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən təkliflər və tövsiyələr formalaşdırılır.